

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ №3

**З навчальної дисципліни «Історія держави і права України»
обов'язкових компонент освітньої програми
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти**

081 Право (правозастосування)

**За темою №3. «Держава і право України періоду Середньовіччя. (V –
середина XVII ст.)**

**Право Київської Русі у період зародження та становлення феодалізму.(VI
– початок XIII ст.).**

**Право на українських землях у період феодальної роздробленості (
середина XIII – середина XIV ст.).**

Харків 2021

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол №8 від 23.09.2021

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол №7 від 26.08.2021

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної
Ради ХНУВС
з юридичних дисциплін
Протокол №8 від 22.09.2021

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
(протокол від 25.08.2021 № 8).

Розробники:

1. Завідувач кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент, **Холод Ю.А.**
2. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Зайцев Л.О.**
3. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Головко Б. Г.**

Рецензенти:

1. Професор кафедри міжнародного права Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна, доктор юридичних наук, професор **Гавриленко О. А.**
2. Завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Логвиненко І. А.**

План:

Утворення Київської Русі.

Джерела права Київської Русі.

Державне право Київської Русі.

Основні риси цивільного права у Київській Русі

Основні риси кримінального права Київської Русі

Основні риси процесуального права Київської Русі:

Джерела та основні риси державного права Русі у період роздробленості:

Література:

Основна:

1. Історія держави і права України : підручник. За заг. ред. док. юрид. наук, проф. О.М. Бандурки / О.М. Головка, В.А. Греченко, О.А. Гавриленко, І.А. Логвиненко, С.Ю. Обрусна, В.Є. Кириченко та ін. Київ : Майдан, 2018. – 640 с.
2. Історія держави і права України. Академічний курс : підручник : у 2-х т. / [за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина]. – Київ : Ін Юре, 2000. – Т. 1. – 648 с. [Електронний ресурс]–Режим доступу: http://pravnyk.info/spb_idpu.htm; http://adhdportal.com/book_3121.html; http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/books/_book-682.htm.
http://kafedr.at.ua/board/istorija_derzhavi_i_prava/istorija_derzhavi_i_prava_u_krajini_u_2_kh_tomakh_tom_i_za_redakcieju_v_ja_tacija_a_j_rogozhina_v_d_goncharenka/4-1-0-54
3. **Хрестоматія з історії держави і права України: Навч.** посібник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / За ред. В. Д. Гончаренка.— 3-тє вид., перероб. Уклад. В. Д. Гончаренко, О. Д. Святоцький.— К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 796 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://pravo.biz.ua/category/istoriya_deravy_i_prava_ukrajiny/

Допоміжна:

1. Історія держави і права України : практикум / М.Ю. Бурдін, О.А. Гавриленко, І.Д. Коцан та ін. Х.: ФОВ Бровін О.В., 2017. – 444 с.
2. **Будзилович І.** Деякі особливості розвитку державності, права і функцій права у Київській Русі. //Право України. – 2008. - №1. – с.127-132.
3. **Заруба В.М.** Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі (кінець УІІІ ст.. – початок ХІУ ст..) – К.: Істина, 2007. – 128 с.
4. **Історія держави і права України: Руська Правда.** //Антологія української юридичної думки. В 10 т. Том 2:. – К.: Видавничий Дім «Юридична

книга», 2002. – 592 с.

5. **Толочко О.П.** Краткая редакция Правды Руской: происхождение текста. - К.: Інститут історії України НАН України, 2009. -136 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://history.org.ua/JournALL/ruthenica/ruthenica_2009_suppl2/ruthenica_2009_suppl2.pdf

Текст лекції

Держава і право Русі

Як тип державності виникла близько середини I тис. н. е. внаслідок складного і тривалого процесу соціально-економічного розвитку та політичної консолідації східнослов'янських племен. У різних формах (Києво-Руської, Галицько-Волинської та Литовсько-Руської держав) і на різних рівнях (піднесення і згортання державницької активності) руська державність проіснувала до середини XVI ст.

Києво-Руська держава і право

Виникнення державності у східних слов'ян

Початок українському державотворенню поклали союзи (об'єднання) східнослов'янських племен, хоча предки українців цього часу ще не цілком диференціювалися з комплексу східнослов'янського етнополітичного масиву. Сучасна наука трактує такі утворення, як перед -, або протодержави. Вони виникли наприкінці епохи, яку Л. Морган назвав епохою військової демократії. Передумовою появи протодержавних утворень був розклад родового ладу, спричинений соціальною диференціацією східнослов'янської спільноти. У межах сучасної України відомо про декілька таких міжплемінних об'єднань. З II 1-IV ст. на території між Дніпром і Дністром були зафіксовані політичні структури Антського міжплемінного союзу. (За М. Грушевським, анти - найдавніші генетичні предки українського народу). Крім Антського союзу, на території України існував також союз склавинів (Прокопій Кесарійський). Дослідження останніх років (Д. Козак) доходять висновку, що в умовах військового протистояння з германцями у другій половині IV ст. у Подністров'ї сформувалося міжплемінне об'єднання, яке з письмових джерел відоме як "дуліби".

Основними елементами державності протодержавних міжплемінних об'єднань східних слов'ян на кшталт Антського були територія та поділ населення за територіальною ознакою. Це був союз осіб і родів (сімей), що жили на одному місці, пов'язані не кровною єдністю, а насамперед зв'язками економічними й територіальними. Елементом тогочасної слов'янської державності був також прообраз апарату для стягування данини та органи публічної влади, вождь, рада старійшин, народні збори (віче), народне ополчення. Правління було громадським. Попри великий вплив вождів - родоначальників, вони не володіли монархічною владою, а вища політична влада зосереджувалась у руках народних зборів - віча.

Наступна стадія формування української державності припала на VI-VII ст. Її основним змістом стала трансформація союзів племен у племінні княжіння. Останні були, власне, союзами об'єднаних однією династією

кількох племен і більш відомі нам як "літописні племена" - поляни, дуліби, дреговичі, сіверяни тощо. У Східній Європі таких племінних угруповань зафіксовано близько півтора десятка.

Окремі дослідники (Я. Толочко) вважають, що на Русі племінні княжіння стали межею переростання протодержавного періоду в державний і започаткували руську державність. У рамках племінних княжінь складались окремі елементи державної структури Русі, які остаточно оформились у пізніші часи. Зокрема: а) на чолі племінних княжінь стояли князі; б) складався інститут спадкоємницької князівської влади; в) могутність і влада зверхників племінних княжінь ґрунтувалася на розгалуженій системі укріплених поселень - градів. Гради були центрами політичного й торгового життя; г) княжіння мали свою визначену територію; д) у племінних княжіннях зберігалась особлива десяткова військова організація територіально-адміністративної структури. Згідно з нею, група поселень виставляла сто, плем'я - тисячу, а союз племен - тьму (десять тисяч, безліч) вільних мужів-воїнів на чолі з десятичними, соцькими й тисяцькими. Елементи цієї архаїчної системи існували в суспільно-політичному житті ранньої Києво-Руської держави; е) кожне з княжінь було окремою етносоціальною групою з властивими тільки їй елементами матеріальної культури, побуту й звичаїв.

На VIII-IX ст. у процесі формування державності у східних слов'ян припала якісно нова стадія. Головний її зміст полягав у підкоренні одних племінних княжінь іншими. Однією з причин цього явища стала нерівномірність розвитку процесу феодалізації східнослов'янського суспільства, яка зумовлювала одночасне співіснування різних за територіальними розмірами і ступенем соціально-політичної організації державних утворень. У цей час виникають кілька ранньодержавних утворень - північне з центром у Новгороді, де жили ільменські словени, та південне з центром у полянському граді Києві. Арабський географ Джейхані називав їх Куявією та Славією. Згадував ще про Артанію. Щодо останньої в науці існують суперечки стосовно її розміщення: одні вбачали в ній то Рязань, то Тмутаракань, то Чернігів, то Білоозеро, то Ростов Ярославський, хоч найвірогіднішою є думка, за якою Артанія - це Ростово-Суздальська земля разом із землею, що тяжіла до Білоозера. З виникненням Подніпровського ранньодержавного утворення, що дістало назву "Русь" - "Руська земля", завершується процес формування державності у східних слов'ян.

"Русь" стала тим територіальним і політичним ядром, навколо якого зростала давньоруська, або Києво-Руська, держава. На чолі Руської землі стояла місцева, полянська правляча династія її умовно ще називали Київським князівством Аскольда. За правління цього князя про державу "рос", "рус" були згадки у візантійських та арабських джерелах. Це свідчить про помітний вплив Києва на тогочасне міжнародне життя. Однак політика Аскольда була перервана його вбивством (882 р.) новгородським князем

Олегом, який, захопивши в такий спосіб Київ, об'єднав його з Новгородом і прийняв титул "князя Руського". За усталеною в історіографії традицією цей акт багато вчених вважають початком відліку києво-руської державності. Хоча інші (Михайло Брайчевський, Леонід Залізняк) трактують його як зміну династій. Цим актом на київському престолі було започатковано династію Рюриковичів.

Основні етапи розвитку Київської держави

Формування й розвиток відносно єдиної Київської держави були складним процесом, який можна розділити на кілька етапів. Основним змістом першого етапу були становлення та еволюція державних структур Русі. Внутрішню сутність цього етапу визначали розвиток продуктивних сил і виробничих відносин, а його зовнішні ознаки виявлялися насамперед у прагненні київського державотворчого осередку до підкорення своїй владі окремих східнослов'янських племінних князів - окняження території. Характер і форму окняження київським центром східнослов'янських союзів, яке передбачало поширення на підкореній землі полянської системи управління й судочинства, на думку вчених (В. Ричка), найповніше відображає полюддя. Воно здійснювалося взимку після закінчення збирання врожаю і тривало до весни. О тій порі князь зі своїми військовими слугами-дружинниками (майбутнім державним апаратом) перебував на повному утриманні слов'янських громад. Користуючись монопольним правом застосування сили й оподаткування, київський князь підпорядковував на правах васальної залежності місцевих (племінних) князів, які сплачували йому данину й залучалися як союзники до участі в зовнішньополітичних акціях Русі.

Більш або менш стійка й тривала державна організація на Русі встановилася з припиненням походів князівських дружин із метою полюддя та із законодавчою регламентацією відносин київського центру з підвладними племінними князівствами. Першим серйозним поступом до цього з боку центральної влади стало проведення княгинею Ольгою адміністративно-фінансової реформи. Встановлення більш суворого порядку збирання данини, визначення його терміну і певних місць (погости), регламентація податків (уроки) були вирішальними кроками на шляху "одержавлення племінних князівств і перетворення їх, земель на державну територію Київської Русі" (М. Котляр). Важко сказати, чи було підкріплено ці рішучі дії Ольги на законодавчому рівні. Її реформаторська діяльність, на думку дослідників (В. Ричка), започаткувала формування норм прецедентного права і Київську Русь як державу. Заходи княгині

привели до зміцнення економічної могутності центральної влади та облаштування її опорних пунктів на місцях.

Отже, за політичною організацією на першому етапі свого розвитку (до князювання Володимира Великого) Київська Русь залишалася своєрідною політичною асоціацією "світлих і великих" князів, що перебували під "рукою" у великого князя київського.

Своєрідністю суспільного поступу східних слов'ян стало збереження племінних княжінь ще більш як на століття потому, як виникла Руська земля. Лише Володимир Святославович, провівши з приходом до влади адміністративну (державну) реформу, остаточно приєднав землі племінних княжінь до складу держави. Ця акція ознаменувала другий етап у розвитку державності Київської Русі. Він припав на князювання Володимира Святославовича та Ярослава Мудрого (остання чверть X - середина XI ст.) і характеризується завершенням складання Києво-Руської держави і водночас найбільшим її піднесенням. Суть Володимирової адміністративної реформи полягала у ліквідації влади племінних князів (місцевих династій) і заміною їх практикою посадження у землях Русі посадників (своїх синів). Крім адміністративної, Володимир здійснив судову й військову реформи. Усе це привело до концентрації держави, розширення її кордонів. Родоплемінне суспільство стало переростати у ранньофеодальне. Запровадження християнства як державної релігії у Київській Русі - другої з головних реформ князя

Володимира - було ідеологічним опертям централізаторських зусиль князя, зміцнило його авторитет і владу, Сприяло розбудові держави. Християнізація Русі означала також легітимацію Київської держави у тогочасному християнському світі. Проте візантійська православна традиція призвела й до притаманного православ'ю консерватизму мислення. Вона певною мірою спричинила подальше поширення на Русі феодальних міжусобиць. (На Заході Папа Римський був до деякої міри регулятором суспільних процесів, оскільки від його волі залежало визнання чи невизнання того чи іншого монарха). Володимир запровадив державну символіку. Знак княжої держави - тризуб - ставили на срібних монетах, будівельній цеглі, металевих виробах тощо. За Володимира зникають племінні назви ("поляни", "сіверяни" тощо) і з'являються територіальні: "кияни", "чернігівці". Це означало суттєві зміни в структурі держави, свідчило про інтеграцію етнічних процесів.

У часи князювання Ярослава було остаточно зламано місцевий сепаратизм, стабілізувалися державна територія й кордони, вдосконалився державний апарат. Від часу Ярослава можемо говорити

про дипломатію як про один із напрямів політики Києво-Руської держави. Та головне, князь виступив ініціатором кодифікаційних робіт у Києві, завдяки чому з'явився перший письмовий звід норм давньоруського права - "Руська правда".

Отже, на другому етапі розвитку Київська Русь стала відносно централізованою державою. Зміни в структурі державної влади виявлялись у зростанні економічної та політичної могутності великого князя, концентрації його влади та поширенні сфери дії централізованого державного апарату примусу в межах усієї території Русі.

Головний зміст третього етапу Києво-Руської держави - її політичний занепад, що проявився у вигляді феодальної роздробленості. Причини феодальної роздробленості, яка була закономірним етапом у розвитку середньовічної державності, впливали з характеру соціально-економічного розвитку Київської Русі, і виявляли себе головню в економічних (система натурального господарювання, що сприяла ізоляції окремих господарських одиниць - сім'ї, громади, князівства), соціально-політичних (боярство перетворювалося з військової еліти у землевласників - феодалів, прагнуло політичної самостійності) та зовнішньополітичних факторах. До останніх належали знищення стародавнього торгового шляху "із варяг у греки" та вторгнення монголо-татар.

Ознаки цього етапу розвитку Київської Русі - кризи великокнязівської влади й трансформації держави в систему князівських уділів - стали помітними з другої половини XI ст. У літературі підкреслюється, що роздробленість була історично суперечливим явищем. Одночасно з відцентровими діяли, а то й перемагали, доцентрові сили. Мало не всі київські князі обстоювали свій варіант відновлення колишньої єдності держави. Однак найбільш помітною постаттю у цьому сенсі був Володимир Мономах. Він проявив себе законотворцем (продовжив кодифікацію "Руської правди"); на нових засадах (утвердження окремих династій) відновив єдиновладну монархію; припинив феодальні міжусобиці (утвердження "отчини" як принципу спадкування князівських престолів) і половецькі напади. Після смерті сина Мономаха Мстислава (1132 р.) на Русі остаточно утвердилася політична роздробленість. Відтоді великі князі київські вже не контролювали всі землі Київської Русі. їхня влада поступово ставала номінальною, а землі дедалі більше набували державних атрибутів, перетворюючись з адміністративних одиниць у держави або напівдержави з власною політикою.

Більшість істориків кінцеву межу етапу феодальної роздробленості Київської Русі окреслюють навалом монголо-татар (1240 р.). Але слушним видаються також висновки тих дослідників (Лев Войтович), які вважають, що удільний етап розвитку руської (української) державності тривав протягом XI-XIII ст. Пройшовши шлях від територіально-адміністративних одиниць до феодальних держав, вони поступово, мірою поглинання їх Польсько-Литовською та Московською державами, позбувалися державних ознак. Удільні князівства мали сталі території, розвинені адміністрацію й судочинство, свою митну й податкову політику, своє військо та символіку, їхні князі вели самостійну політику в інтересах своїх князівств, підпорядковуючи цим інтересам свої шлюбні зв'язки. До 1240 р. їх розвиток і діяльність відбувалися в рамках Київської Русі. Надалі окремі з них були пов'язані із Золотою Ордою та її васалами, Великим князівством Литовським і Московською державою. Значна частина з них на різних етапах своєї історії були повністю незалежними.

Теорії походження Київської Русі

Навколо виникнення Києво-Руської держави існує чимало теорій. Вони порушували питання про культурно-історичну належність східних слов'ян та Руської держави у двох основних напрямках.

Перший напрям - обстоювання іноземного первня або його переважного імпульсу у створенні Києво-Руської держави. Мета: показати нездатність слов'ян до власного державотворення.

Давні традиції має теорія хозарського походження Русі, яка й сьогодні знаходить обґрунтування у працях відомих учених (Омелян Пріцак). Прихильники цієї теорії стверджують, що поляни не мають прямого стосунку до східних слов'ян, бо етнічно пов'язані з хозарами. Найбільш активні верстви Хозарії - купці й воїни - були носіями руської державності. Це їм належить честь заснування столиці Русі - Києва (482 р.). Проте, чи не найбільш відома норманська теорія. Вона також ґрунтувалась на тому, що внутрішні закономірності суспільного розвитку підмінялися зовнішніми випадковостями. Засновники норманізму - німецькі вчені Міллер і Байєр стверджували, що державу на Русі було створено вихідцями зі Скандинавії - норманами. На Русі їх називали варягами. У своєму твердженні вони апелювали до "Повісті минулих літ", в якій мова йшла про запрошення у Новгород норманських вождів на чолі з Рюриком. Вважали, що слово "Русь" - скандинавського походження. На противагу поглядам норманістів (з українських істориків - Іван Крип'якевич, Олександра Єфименко, Дмитро Дорошенко), виникла антинорманська теорія (Микола Костомаров, М. Грушевський). Вона обстоювала місцеве походження Руської держави і заперечувала активну роль варягів у її утворенні. Сучасна наука відкидає

крайнощі цих двох підходів і в основному ґрунтується на теорії природно-історичного процесу, згідно з якою держава є результатом насамперед внутрішнього розвитку суспільства (певний рівень розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, соціальне розшарування, існування суспільної ієрархії і т. ін.). Передумовою виникнення держави є існування міжплемінних об'єднань (союзів). У східних слов'ян вони виникли ще до активної взаємодії з хозарами та літописного запрошення варягів. Водночас учені сьогодні визнають, що хозари та особливо нормани суттєво прискорили процес формування Руської держави. Норманські князі, які з бойовими дружинами служили слов'янам, очолили династію. Проте на Русі нормани досить швидко ослов'янилися і розчинилися серед місцевого населення.

Другий напрям - обстоювання неукраїнської етнічної основи Київської Русі, а, отже, й Києво-Руської держави. Мета: заперечити або применшити роль українського народу у державотворенні.

Теорію великоруської етнічної основи Русі першим сформулював російський учений Михайло Погодін (середина ХІХ ст.). Згідно з нею, найдавнішими поселенцями Києва і Середнього Подніпров'я були великороси (росіяни), а малороси (українці) прийшли сюди з Галичини, Поділля та Волині тільки після розгрому Русі монголо-татарами. З рішучим спростуванням цієї теорії виступили українські вчені Михайло Максимович і М. Грушевський.

Радянська історіографія утверджувала компромісну "триєдину" теорію. Згідно з цією концепцією, Київська Русь як "колиска трьох братніх народів" була етнічно однорідною державою міфічного "давньоруського народу", який мав єдині культуру, звичаї, побут, економіку тощо. А, отже, Київська Русь рівною мірою була державою росіян, українців та білорусів. Ця теорія створювала враження "проекції у минуле однорідного радянського народу, запланованого на майбутнє" (О. Субтельний). У сучасній вітчизняній історіографії (Михайло Брайчевський, Леонід Залізняк та ін.) переважає думка, що Києво-Руська держава була насамперед державою українського народу. Основною територією її формування була Середня Наддніпрянщина. А білоруські й великоросійські землі були втягнуті у процес самостійного державотворення пізніше, на етапі політичного роздроблення Русі. Оформлення білоруського регіону (Полоцьке князівство) припало на першу половину ХІ ст., великоросійського (Владими́ро-Суздальське князівство) - на середину ХІІ ст.

Суспільний лад

Києво-Руська держава більшістю дослідників визнається ранньофеодальною тобто такою, що виникла за умов формування феодальної власності й розкладу суспільства на два класи: феодалів

(власників земельних угідь) і феодально-залежного населення (здебільшого селян, що господарювали на дрібній земельній ділянці, переданій їм у користування за умови відбування служби або оплати встановлених платежів). Цей поділ, що визначав суспільний устрій Києво-Руської держави, остаточно оформився з розвитком феодальних майнових відносин. У межах названих класів населення Київської Русі поділялося на окремі групи, відмінності у становищі яких мали не лише економічний, а й правовий характер, тобто ці групи різнилися між собою за обсягом правоздатності.

Соціальне значення панівного класу феодалів (князів, бояр, а згодом і духовенства), насамперед ґрунтувалося на володінні землею. Найбагатшими на Русі були князі (великий князь київський, місцеві князі). Великий князь київський вважався власником усієї землі й держави. Уже в X ст. почало формуватися великокнязівське доменіальне володіння. Від кінця Хет. формувалося доменіальне володіння залежних від великих удільних князів. Крім того, князі заводили власні господарства, які дістали назву "жизнь" (вотчина). Як верховний власник землі, великий князь мав право на частину додаткового продукту з підвладної території, що вилучався через податки (данина, судові збори).

Феодальна власність на землю мала ієрархічний характер. Великий князь, удільні князі роздавали землі боярам, дружинникам на правах умовного володіння. Така форма феодального землеволодіння називалася помістям. Існувало ще безумовне землеволодіння - вотчина. Володільницький юридичний статус обох форм дещо відрізнявся, але в одному був подібним: в умовах верховної власності держави (князя) на землю приватне землеволодіння не стало непорушною юридичною нормою. Не тільки помісне або вотчинне, а й церковне землеволодіння (виникло наприкінці X ст.) не були захищені від загрози конфіскації з боку великих князів. Таке становище деякою мірою забезпечувало систему економічної підпорядкованості.

Основою класу феодалів Київської держави було боярство. Джерелами формування боярства були місцева родоплемінна знать і князівські дружинники, що осідали на землях (умовне володіння) і ставали великими землевласниками. Бояри поділялися на дві групи - "великих" та "малих", і разом із князями становили правову еліту держави, землі. "Великі" бояри ставали тисяцькими й воєводами, "малі" - займали нижчі шаблі князівського судово-адміністративного апарату. Особливе місце серед боярства на Русі X-XII ст. належало огнищанину - головному управителеві князівських маєтків. Зокрема, у віданні огнищанина був увесь адміністративний апарат княжого господарства - збирач княжих прибутків, завідувач княжими стайнями і табунами. До категорії "малих" бояр писемні джерела відносили урядових чиновників: соцьких, десяцьких,

тіунів (тивунів), дворецьких та ін. У виконанні своїх управлінських функцій вони опиралися на вирників, митників, мечників, дітських, печатників, яких набирали із дворян - слуг князівського двору.

Привілейоване становище у суспільстві посідала князівська дружина. Вона брала участь у воєнних кампаніях, придушенні соціальних конфліктів та в управлінні державою. Дружина поділялася на дві групи: старшу й молодшу. Старша дружина, або "княжі мужі", була найближчим оточенням князя, брала участь в обговоренні адміністративних, військових та господарських справ. Перебуваючи у васальних стосунках із князем, старші дружинники нерідко мали своє військо - дружини. Молодша дружина ("гридь") була ядром княжого війська, і в разі потреби ставала на чолі народного ополчення. Молодші дружинники виконували також різні судово-адміністративні та господарські доручення князя. Отже, дружина князя об'єднувала військово-службову знать, воїнів-професіоналів і представників князівської адміністрації.

Феодално-залежне населення формувалося з особисто вільних общинників (смердів), напіввільних (закупів, рядовичів, ізгоїв) і рабів (холопів).

Найчисленнішими у Київській Русі були смерди. Термін "смерд" використовувався для позначення (за Б. Рибаківим) особисто вільних селян, що "сиділи" на державних ("окняжених") землях і експлуатувалися збиранням данини (спершу - від "димув", яка з часом трансформувалася в поземельну - від рала або плуга: це могли бути податки, як хутром, так і грошима) і виконанням повинностей (постачання транспорту для потреб князівської адміністрації - "повоз", будівництво міст і укріплень тощо). Як вважають вчені (М Чубатий група смердів мала ряд обмежень у праві, зокрема у праві спадщини. За іншою думкою (П. Толочко) смерди були як особисто вільними, що виконували повинності на користь князя, держави, церкви, так і феодално-залежними. Проте становище останніх було ближчим до вільного, ніж до рабського.

Людей, які втратили "законний" зв'язок із своїм соціальним середовищем, у Київській Русі називали ізгоями. Ними були колишні смерди, які позбулися землі й засобів виробництва, збанкрутілі купці, діячі духовенства, що не могли відправляти церковну службу, князі, які не мали престолів. Давньоруський закон охороняв їх як вільних людей (за вбивство ізгоя слід було заплатити 40 гривень, тоді як за вбивство залежної людини - п'ять). Отже, ізгоєм називали особу, яка втратила своє колишнє соціальне середовище внаслідок розорення, викуплення з холопства, виходу з громади тощо.

Окремою, з правового погляду, групою сільського населення були закупи - колишні смерди, які відпрацьовували отриману від землевласника грошову

позику ("купу"). На час праці в його господарстві вони фактично позбавлялися значної частини своєї правоздатності, і порівняно зі смердами опинялись у становищі, близькому до невольників. Наприклад, за втечу від господаря закуп перетворювався на повного ("обельного") холопа (раба). За крадіжку, що її здійснив закуп, відповідав господар, але закуп при цьому ставав повним холопом. Землевласник мав право на тілесні покарання закупа, однак останній все ж таки не повністю прирівнювався до холопа, і ряд норм "Руської правди" підтверджували його права. Зокрема, коли закуп сумлінно виконував свою працю, то господар не мав права на його майно і свободу. Якби господар у цій ситуації захотів продати закупа, то останній став би вільним, а господар мав би заплатити штраф князеві як за злочин (замах на свободу вільної людини). Існували три основні способи утворення закупництва. Ним міг стати вільний общинник, смерд-данник і колишній невольник-челядин. Як суспільне явище закупництво, особливо у XII ст., мало першорядне значення в соціально-економічному житті руських земель.

Близькими до закупів були рядовичі - люди, що потрапили в економічну кабалу, юридично оформивши свій стан спеціальним договором - "рядом", який мав дві форми - договір-найм і договір-позика. Окремі вчені (Я. Толочко) вбачають у рядовичах своєрідний різновид закупів. Подібно до закупів, рядовичі також якоюсь мірою були захищені законом. Наприклад, підлягали покаранню дії господаря, що порушували умови договору: самовільна зміни суми позички, зменшення земельної ділянки, якою наділявся рядович феодалом, тощо.

Суспільний поділ у Київській Русі замикався групою невольників (рабів). Їх називали холопами, челяддю.

Ця група, зрозуміло, не мала ніяких прав, а тому ставала не суб'єктом, а об'єктом права. Раби прирівнювалися до речі. Їх продавали, дарували, передавали у спадщину. За вбивство холопа феодал не ніс практично жодної відповідальності. Джерелами рабства, як їх визначало феодальне законодавство, були: 1) самопродаж (або продаж батьками дітей) у рабство; 2) одруження з рабинею без договору з її власником; 3) безнадійна заборгованість; 4) покарання за злочин; 5) народження від рабині; 6) воєнний полон. Утім, холопське становище не було довічним. За "добру" службу холопа могли відпустити на волю, він міг одержати волю також згідно з рішенням суду. Але все це залежало від власників, перед владою яких холопи були повністю безправними.

Що стосується населення давньоруських міст, то воно поділялося на дві основні категорії - міську аристократію й міські низи. До першої категорії належали князі й бояри, князівська адміністрація, багате купецтво,

заможні ремісники, вище духовенство. У їхніх руках зосереджувалися великі багатства.

До другої категорії міського населення належали ремісники, дрібні торговці, челядь. Більша частина цього люду в X-XI ст. була залежною від своїх хазяїв, проживала на їхніх садибах. У XII-XIII ст. у містах різко зростала кількість особисто вільного населення, місцем проживання якого стали посади. Значну частину міського населення на Русі становили мешканці, зайняті у сфері сільськогосподарського виробництва.

Державний лад

Державний лад у Київській Русі від часу зародження державних форм і до політичного занепаду постійно еволюціонував: кожний етап розвитку Київської держави характеризувався певними особливостями у політичній організації: форма держави, органи влади та управління.

Форма держави

Навколо проблем форми державного ладу Київської Русі, його сутності й характеру точились і точаться гострі дискусії. Одні вчені, як, наприклад, російський академік Борис Рибakov, стверджують, що то була "ранньофеодальна імперія". Інші головно українські фахівці - вважають, що то була своєрідна "конфедерація самостійних князівств". Треті - переважно західні вчені українського походження - доводять, що то була поліетнічна "співдружність незалежних держав".

За формою правління Київська Русь була монархією, державність якої розвивалась у двох основних напрямках. Перший: від системи управління, що випливала з військової організації, - до цивільних форм правління. Другий: від посилення централізму - до децентралізації. Ці тенденції були причиною неодноразової трансформації влади на Русі з центром у Києві.

Форму державного устрою Києво-Руської держави у перший період її існування вчені (О. Мельникова) визначають як дружинну. У той час княжа дружина виконувала не тільки роль війська. На її базі утворився примітивний апарат управління, судочинства та збору данини. Князь, який був центральною фігурою цієї форми державності, більше виявляв себе як воєначальник, а не як державний діяч. Київські князі того періоду значною мірою залежали від своєї дружини і вимушені були рахуватися з нею.

Існування дружинної форми державності завершилося з уведенням Володимиром системи удільного правління, як наслідку адміністративної реформи. Відтоді в Київській Русі формувалася централізована монархія: уся повнота влади дедалі більше зосереджувалась у руках князя, дружина перестала брати участь у

державних справах. На перший план висувалися бояри, прошарок яких склався з тих же старших дружинників і вихідців зі старої племінної аристократії.

У період свого розквіту Київська держава будувалася на принципі сюзеренітету-васалітету. Сюзеренові - великому князеві Київському підпорядковувалися місцеві правителі - його васали (після адміністративної реформи князя Володимира - удільні князі, яких у IX ст. було 8-12, і всі вони були близькими родичами великого князя). Щоправда, в літературі останніх років висловлюються міркування, що оскільки всі руські князі належали до однієї династії Рюриковичів, то "їхні відносини мали характер скоріше між-родинних, ніж феодалських зв'язків; їх розуміли як стосунки між батьком і синами чи між старшими й молодшими братами, а не як між сюзереном і васалом" (І. Лисяк-Рудницький). Сутність відносин сюзеренітету-васалітету полягала в тому, що великий князь, наділяючи землею свого родича, передавав йому частину своїх прав на неї, а також право суду над підвладним населенням, захищав його від образ і утисків.

Період політичної роздробленості, на думку деяких істориків (М. Котляр), зовсім не означав розпаду Києво-Руської держави. Змінилася лише форма її державного устрою. Відносно єдину централізовану монархію заступила монархія федеративна. Від середини XII ст. Києво-Руською державою спільно керувало об'єднання найвпливовіших і найсильніших князів, що розв'язували питання внутрішньої та зовнішньої політики на міжкнязівських з'їздах -схемах. Київ залишався стольним "градом" Русі та мрією багатьох князів - вихідців із роду Рюриковичів.

Такий порядок сумісного правління Руссю князями Ярославичами дістав у науці назву колективного сюзеренітету. Князі - спільні сюзерени Києво-Руської держави - зобов'язувалися захищати її від ворогів, а за це одержували володіння (часом дрібні й радше символічні, ніж вартісні) у великокнязівському домені - Київській землі, найчастіше на її південних рубежах, які особливо потребували постійного захисту від вторгнень половецьких ханів. Літописи називали такі володіння "частью" або "причастием".

Органи влади

Вищим органом влади Київської держави була влада великого князя. Він був представником і захисником інтересів привілейованого прошарку населення. Працями дослідників (Д. Самоквасов, О. Толочко) доведено, що інститут князівської влади - давній звичаєвий інститут. Слово "князь" походило від слова "кінь", і попервах означало "людину, що сидить на коні, військового ватажка". Спершу це була виборна особа, на яку обиралась особлива людина, обдарована Богом силою, розумом, сміливістю тощо.

Функції перших князів були порівняно нескладними і полягали, насамперед, в організації дружини й військових ополчень та управлінні

ними. З перетворенням князя у феодального монарха ускладнювались і його функції. Він став верховним головнокомандувачем. Князь підкорював нові землі, створював оборону на кордонах держави, зміцнював Київ, провадив зовнішньополітичні стосунки зі Степом (державні формації кочових народів) і Візантією. Князь здійснював управління Київською державою, призначав численну адміністрацію, організовував будівництво доріг і мостів, приділяв багато уваги прокладанню торгових шляхів.

З X ст. розвивалася законодавча діяльність князів. Особливо важливою законодавча функція стала в XI-XII ст. Після запровадження християнства в обов'язки князя входило й утвердження цієї ідеології, значною мірою через законодавчу функцію. Отже, через законодавчу діяльність князі встановлювали: нову каральну систему, розмір судових стягнень, розмір винагороди окремим посадовим особам, права церкви тощо. Однією з найважливіших функцій князівської влади у період зародження та розквіту Київської держави була судова. Судив київський князь на підставі норм звичаєвого права, здебільшого своє найближче оточення: васалів, дружинників тощо.

Влада князя набувалася через спадкоємництво. Спадкоємництво князівських "столів" (престолів) спершу здійснювалося за принципом старшинства в князівському роді, тобто до старшого брата, а якщо його немає, тоді до старшого сина. В IX-X ст., коли князі закріпилися на своїй землі, цей принцип замінювався принципом отчини, тобто князівські "столи" почали успадковувати старші сини князя. Це призводило до того, що в XI-XII ст. брати князя досить часто боролись зі своїми племінниками за великокнязівський "стіл". І лише в XIII ст. принцип отчини переміг остаточно.

Від XI ст. у Київській державі посилювалися економічні та політичні суперечності між окремими князівствами. Виникла необхідність у створенні ще одного органу влади - ради при князі, яка не мала чітко встановлених складу та компетенції. Її ще називали боярською радою, оскільки в її складі переважали насамперед бояри, а також представники вищого духовенства - митрополити, єпископи й представники вищої адміністрації - тисяцькі, посадники - вихідці з місцевої знаті. Рада була постійним дорадчим органом при князеві з найбільш важливих внутрішніх і зовнішніх питань держави.

Для вирішення таких вагомих питань, як, наприклад, запрошення нового князя, оголошення війни, укладення миру, князі скликали збори міських жителів - віча. У слов'ян віче відоме з VI ст. Воно оформилося на основі трансформації зборів племені (племінного сходу). У вічі брали участь голови родин: жителів міста, але вирішальну роль відігравали бояри і т. зв. "старці градські". Не могли брати участі раби та напіввільні групи населення. Важливою функцією віча було комплектування народного

ополчення. Віче збиралося нерегулярно. Рішення на вічах приймалися лише одноголосно.

Для періоду феодальної роздробленості була характерною поява міжкнязівських з'їздів як органу влади - снемів. Вони скликалися великим князем київським за його ініціативою, або ж з ініціативи будь-якого удільного князя без визначеної періодичності. Учасниками снемів, окрім київського князя і слуг його двору, були удільні князі, яких супроводжували "брати" (найближчі однодумці, "сини" (васали), "думці" (члени боярської ради), церковні служителі.

Снеми мали вирішувати питання, які торкалися інтересів не лише удільного князівства, а й усієї "землі Руської". Зокрема, обговорювалися і вирішувалися важливі воєнно-стратегічні питання, проблеми законодавства, відбувався обмін думками щодо взаємовідносин з іншими державами та щодо розвитку державного устрою, йшлося

Про надання дозволу на вокняження, добровільну відмову від столу та обмін княжими столами, відбувалися вибори князів, визначалися покарання, що скеровувалися проти князів, які зрадили, себто тих, які порушили договір із великим князем, укладалися союзи, оголошувалися війни, мир тощо. Попри широке коло питань, що покладалися на розгляд снемів, вони не мали виразних організаційно-правових форм та реального владного впливу.

Органи управління

Києво-Руській державі були властиві дві системи управління. На етапі становлення й еволюції державних структур управління Русі здійснювалося на підставі десяткової, або чисельної, системи. Початки формування останньої сягали УІ-УП ст., а остаточно вона сформувалась у ІХ ст., коли князь, приєднуючи слов'янські землі, залишав у них частину дружини (десять, сто, тисячу воїнів) і наділяв воєначальників (тисяцьких, соцьких, десяцьких) судовими та адміністративними функціями.

Десь із ХІ-ХІІ ст. утверджувалася двірцево-вотчинна система управління, за якої центральним органом управління став князівський палац. Тут окремі доручення за галузями князівського господарства виконували призначені князем тіуни (тивуни).

Князівські тіуни керували не тільки князівською господаркою, а й від імені князя здійснювали управління всією землею-державою. Крім тіунів, з'явилися й інші посадовці: ловчий, конюший, отроки, дітські. Верхівка тіунів обзаводилася своїми землями і фактично ставала боярами.

Адміністративними, судовими й фінансовими центрами земель-князівств стали посади та волості. У містах "сиділи" посадники, у волостях - волостелі. Вони підпорядковувалися тіунам. Посадникам підпорядковувалися місцеві адміністратори нижчого рангу - метельники, вирники, скрижки.

Органом місцевого селянського самоврядування була територіальна община. Вона була колективним власником земель, діяла на засадах кругової поруки, виконуючи перед князівською адміністрацією фінансові, поліцейські та господарські функції. Місцеве населення у верві мало своїх старост (старців), які захищали їхні інтереси перед князівською адміністрацією. З подальшим розвитком феодалних відносин феодали набували дедалі більше прав, або імунітет - управляти населенням, судити його, отримувати данину.

Судоустрій

Важливими рисами судово-адміністративного устрою Київської Русі були, по-перше, поділ судочинства на два відомства - світське й церковне, а по-друге, - невідокремленість суду від адміністрації.

У Київській Русі серед судів розрізняли: державні (князівські), церковні, вотчинні (боярські) та громадські (вервні).

У Києво-Руській державі уявлення про вищий справедливий (із можливих на землі) суд пов'язувалося з владою князя. Установлені князем для суддів норми - це і є правда або справедливий суд (саме таке значення вкладалося в це давньоруське слово). Князь володів усіма правами вищого судді і за реальними повноваженнями, і за уявленнями давньоруського суспільства.

Судова влада належала до основних прерогатив князівської влади, а обов'язок судити громадян уважався головним його обов'язком. Судові функції князь здійснював у стольному місті, номінально для всіх жителів (за окремими винятками, наприклад, "церковні люди").

Передовсім, князь судив своїх васалів, дружинників, бояр, які не були підсудні місцевим судам. До князя зверталися також люди, незадоволені судом місцевих суддів. Судочинство здійснювалося князем спільно з боярами на княжому дворі. Існував також об'їзд-ний суд князя.

Державними судами на місцях були посадники у містах і волостях і у селах. Окрім того, князь міг призначати своїх урядовців для розгляду тієї чи іншої судової справи, які, проте, не мали самостійної судової компетенції. Найважливішим урядовцем із судовою владою був княжий тіун (тивун).

Християнство на Русі привело до встановлення церковних судів. На відміну від канонічного права, за яким протиправні дії каралися накладенням

єпитимії, постів і молитов, давньоруське церковне право ввело систему грошових штрафів на користь єпископа. Церковній юрисдикції піддавали люди, котрі безпосередньо були пов'язані з церквою (ігумени, монахи, священники, дяки та їхні сім'ї), а також ті, хто проживав при церквах і монастирях (каліки, жебраки, хворі, церковні лікарі тощо), мешканці сіл і міст, які належали церкві. Крім того, церква мала широкі судові права й щодо іншого населення. Вона мала право розглядати справи про розлучення, двоєженство, зґвалтування, нецерковні форми брання шлюбу, шлюб із близькими родичами, про спадщину між дітьми, справи про чародійство, марновірство, єресь тощо.

У своїй діяльності церковні суди керувалися Церковними уставами, а також пристосованими до місцевих умов візантійськими

"Номоканонами", що їх на Русі називали "Кормчими книгами". За підпалення церква накладала покаєння і штраф 100 гривень, за двоєженство - єпископу 40 гривень, за блуд із черницею - 100 гривень, за умикання дочки боярина - 5 гривень дівці за сором і 5 гривень єпископу. Для порівняння зазначимо, що раб коштував 5 гривень, а кінь - дві-три гривні.

Громадський суд діяв із найдавніших часів, спершу як єдиний судовий орган, згодом поряд із державними (князівськими) судами. Основним видом цього суду був вервний суд (верв - давньоруська община, також судово-адміністративна одиниця, члени якої були пов'язані круговою порукою. У випадку, якщо на території верві вчинено злочин і не знайдено винного, то за це. відповідала громада). Вервний суд складався із "судових мужів" на чолі з виборним головою (старостою). У "Руській правді" він називався "Судом 12 мужів". До його складу входили "судні мужі" - представники родоплемінної знаті. Компетенцією цього суду був захист власності, зокрема недоторканності земельних меж. Громадські суди розглядали дрібні злочини й проступки селян-смердів. За "Руською правдою", на громаду також покладалося судове провадження, їй слід було дотримуватися вказівок про те, що вважати караним, і який штраф призначати. Очевидно, законодавець передбачав, що громадський суд ведеться традиційним, добре відомим порядком, і тільки спеціально визначена особа ("ємець", він же шетельник") збирала та обліковувала штрафи, що йшли на користь князя. Грошима ("Руська правда" називала їх "кунами") було не тільки срібло, а, головнo, хутрянні шкурки. Ємець збирав установлену кількість шкурок або срібних монет, упакував їх в особливі мішки, запечатував дерев'яною печаткою, мітив мішки (звідси "метельник") і готував усе це до приїзду князівського уповноваженого зі збирання судових штрафів - вирника. За участь у цій процедурі, за

"Руською правдою", і метельниковіємцю, і вирникові належала певна частка штрафу, що стягувалася зі злочинця або громади.

Громадські суди були найнижчою судовою інстанцією в судоустрої Києво-Руської держави. На їхні рішення можна було поскаржитися до княжих судів.

Окрім державного, церковного та громадського судів, на території Київської Русі існували ще й вотчинні (боярські) суди. Бояри, які отримували від князя хрестоцілувальну грамоту, мали право у своїх вотчинах самі здійснювати судові функції над залежним населенням (холопами, закупами). Останні також користувались правами оскарження рішення феодала до княжого суду.

Отже, система суду, як і вся система органів влади та управління в Київській державі, забезпечувала владу феодалам, захищала їхні права, майнові та особисті інтереси.

Становлення руського права

З доісторичних часів і до створення перших писемних правових документів відносини між людьми регулювалися на основі соціальних норм. Зокрема, у східнослов'янському середовищі цього часу головним регулятором суспільних відносин були звичаї родового суспільства. Наука вважає їх найдавнішою формою регулювання суспільних відносин, через яку пройшли всі народи світу. Звичаї формувались як правила поведінки, що склалися історично протягом життя багатьох поколінь, і стали загальними в результаті їх багаторазового повторення, з цього погляду, звичаї - один із способів наслідування соціального досвіду, в основі якого лежать елементи суспільної необхідності. Останні на початкових етапах суспільного й державного розвитку роблять звичаї найближчою до реальних потреб людей формою регулювання їхніх дій.

У будь-якому суспільстві звичаї існували та існують як неправові явища. Однак коли звичай бере під свій захист держава, тобто коли його починають охороняти не самі члени племені, як раніше, а вирізнені з їхнього середовища органи управління (вожді, дружинники, жерці тощо), він перетворюється у джерело права. Такі звичаї переростають із "звичайних звичаїв" у розряд правових звичаїв або норм звичаєвого права. Отож, наука історії держави і права стверджує, що звичаєве право виникає на ґрунті певних правил поведінки, які склалися у первіснообщинному ладі водночас з утворенням державної організації.

У східних слов'ян процес перетворення звичаю родового суспільства на правовий звичай почався, на думку дослідників, від моменту, коли князь,

спираючись на військову силу племені в особі племінної дружини, мав можливість у своїх інтересах порушити звичай племені. Перші спроби правотворчості князів були першим конфліктом звичаю і права, сутність якого полягала у різних механізмах реалізації перетворень, що відбувались у східнослов'янському суспільстві в період формування державної організації. Якщо в VII ст. усі нововведення князь повинен був узгоджувати з племінною верхівкою (радою старійшин, племінними вождями, що входили до племінного союзу, жерцями), то у VIII- IX ст. зміцніла князівська влада почала проводити свою політику, яка не завжди відповідала переконанням решти населення. Князь, діючи на власний розсуд і, порушуючи при цьому звичай і встановлений порядок, не міг виражати настроїв загалу (однієї зі складових частин звичаю).

Становлення звичаєвого права на Русі здійснювалось і через судову функцію київського князя, який судив на основі звичаїв Київської землі. Це вело до пристосування місцевих звичаїв "окняжених" територій до нових, привнесених, а іноді - встановлених князем. Уважають, що якоїсь особливої процедури схвалення князем старих звичаїв не існувало. Просто з його мовчазної згоди і шляхом фактичного вживання продовжували функціонувати ті з них, які влаштовували правлячу верхівку, і ними керувалася решта населення. Ті ж звичаї, що заходили в суперечність із урядовою політикою, заборонялися або ж відпали самі по собі через фактичне невикористання або ж відмирання старих, звичаєвих інститутів. Останні повинні були відмерти, бо становили конкуренцію міцніючій князівській владі.

Найдовше князівська влада не втручалась у справи громади. Усі немайнові відносини членів верви не входили у сферу державних інтересів центрального уряду. Тут незмінним залишався звичай, який найдовше керував приватним життям мешканців Середнього Подніпров'я. Однією з причин такої ситуації була та обставина, що до X ст. київський князь не міг видавати загальних норм. У нього не було ні сил, ні засобів оприлюднити їх, а тим паче простежити за їх виконанням (С. Юшков). Проте від моменту, коли правляча верхівка почала вбачати у звичаях майновий інтерес, ситуація змінилася, і громада перестала бути єдиним арбітром, який мусив розв'язати тяжбу, розділити майно тощо. Відбувалося втручання в справи громади, а отже, мав місце наступ владної верхівки на звичай. Насамперед це стосувалося правовідносин у галузі спадкоємництва, кровної помсти та інших сфер, що здавна регулювалися звичаєм.

Отож, становлення руського права відбувалось у процесі тривалого в часі перетворення звичаю нормативного характеру на норму звичаєвого права. Звичаї доби військової демократії поступово втрачали чинність під впливом соціальних змін, що відбувались у східнослов'янському суспільстві. Князівська влада санкціонувала лише ті звичаї, що могли

пристосуватися до нових суспільних відносин. Останні перетворювалися на норми звичаєвого права. Різниця між звичаєм як переконанням загалом і звичаєвим правом могла полягати лише в наявності такої санкції та бути непомітною. Але згодом, коли постала потреба прийняття писаного законодавства, окремі норми звичаєвого права втратили чинність.

Науці відомі різні способи перетворення звичаїв у правові норми: мовчазна згода держави, фактичний розгляд справ у судівництві на підставі норм звичаєвого права і, нарешті, закріплення наявних звичаїв у законі. Останній шлях формування правової системи є найбільш характерним для Києво-Руської держави, основну частину правових звичаїв якої згодом було зафіксовано у "Руській правді" та інших ранніх нормативно-правових актах князівського законодавства. В історико-правовій літературі з цього приводу існує думка (Андрій Яковлів), що в актах князівського законодавства скорше фіксувалися норми звичаєвого права, аніж творилися нові, і що "Руська правда", власне, є збірником звичаєвого, права взагалі.

Писемні джерела права

До писемних джерел права Київської Русі, що дійшли до нашого часу, належали договори, продукти законотворчої діяльності київських князів та рецептоване візантійське право.

Договори були найбільш ранніми пам'ятками руського права. У літературі їх умовно переділяють на декілька груп.

До першої групи увійшли договори міжнародно-правового характеру Київської Русі з Візантією. На сьогодні в науковому обігу перебувають чотири тексти таких договорів, що датуються 907, 911, 944 (за іншими даними 945) та 971 роками. Втім, дійшли вони до нас не в оригіналах, а в копіях, поміщених літописцем на сторінки "Повісті минулих літ".

Найбільше правових постанов міститься в договорах, укладених князями Олегом та Ігорем, відповідно, 911 та 944 рр. Ці документи дають певне уявлення про правову систему Русі-України в епоху до "Руської правди". Тексти договорів містять значну кількість кримінальних, цивільних, процесуальних норм, які встановлюють відповідальність за вбивство, крадіжку, тілесні ушкодження, розбій, пограбування тощо. Наприклад, договір 911 р. встановлював сплату щорічної данини Русі Візантією, умови надання військової допомоги Візантії з боку Русі, умови викупу бранців і невільників, дозволяв русам служити у візантійських імператорів. У ньому досить детально викладалися права, що врегульовували відносини русичів і греків (візантійців). Перераховувалися відповідальність за кримінальні діяння (убивство, крадіжка, грабіж, побої), зобов'язання, що впливали з

факту спричинення шкоди, норми спадкового права. В основі цих норм, на думку дослідників (Р. Хачатуров), лежала комбінація з руських і грецьких законів, у якій переважали суто руські елементи.

Компромісний характер договорів виявився втому, що в них містилися посилання як на руські, так і на грецькі звичаї. Наприклад, у ст. 4 договору 911 р. (відповідно ст. 13 договору 944 р.) йшлося про вбивство грека русичем чи русича греком. Грецький закон установлював у такому випадку смертну кару за вироком суду, "закон руський" посилався на кровну помсту. В окремих статтях договорів були посилання на "закон руський". Отож, можемо зробити висновок про наявність до часу укладення* договорів досить розвиненої системи права Київської Русі. На підтвердження цього - відтворення в "Руській правді" багатьох відображених у договорах правових норм. Скажімо, положення щодо доведення факту злочину (ст. 3 договору 911 р.), покарання за удар мечем або застосування іншої зброї (ст. 5), вбивство злодія на місці злочину та заборона такого вбивства після того, як злодій опинився в руках потерпілого (ст. 6), недопущення самоуправства (ст. 14) тощо.

Другу групу становили договори князів між собою. Більшість із них було укладено між удільними князями після смерті Ярослава Мудрого. Головна мета цих договорів полягала в налагодженні доброзичливих стосунків між сусідніми землями. У них переважно містилися норми, що мали військовий характер (наприклад, про спільну оборону своїх земель від ворогів). Такі договори набирали чинності після "хресного цілування", коли обидві сторони цілували хрест, себто присягали на вірність у виконанні договорів. У літературі такі договори дістали назву хрестоцілувальних грамот. У грамоті закріплювалися права та обов'язки удільного князя. Зокрема, удільні князі були зобов'язані на перший поклик надавати військову допомогу великому князеві; прибувати за першим покликом великого князя кінно і зі своєю раттю (військом); збирати данину, податки; утримувати в повинності підлегле їм населення. Місцевий князь, який не виконав договору, позбавлявся своїх володінь. Вручення хрестоцілувальних грамот оформлялося спеціальним обрядом: великий князь разом з оточенням виїжджав у поле, клав руку на плече свого родича, називав його братом Чернігівським або Переяславським і вручав грамоту.

До третьої групи належали договори між князями й народом. Вони датувалися XII ст., коли князівська влада ослабла і зростало значення віча. Договори укладались усно, і це стало основною причиною того, що жодна з таких юридичних пам'яток не дійшла до нас в оригіналі. Знаємо про них лише від літописців. Мета укладання договорів князів із Народом полягала, передовсім, у встановленні певних юридичних відносин між цими суб'єктами на час правління того чи іншого князя. Ці договори

називалися рядами (з давньослов'янської - "порядок"). Вони затверджувалися на народному вічі. Прикладом такого виду договорів може бути договір між киянами і київським князем Ігорем Ольговичем 1146 р., складений ними на київському вічі. Як розповідає Іпатіївський літопис, князь зобов'язувався не чинити насильства, вирішувати справи згідно з правом, судити справедливо. Окрім таких загальних вимог, кияни перед князем ставили й конкретну - замінити дотеперішніх київських тіунів іншими. Микола Чубатий висловлює припущення, що київські князі в тому часі укладали також аналогічні ряди зі своїми дружинами.

Законодавчі акти київських князів - княжі устави і княжі уроки - після русько-візантійських договорів були хронологічно наступними формами законодавства Руської держави. Зазначимо, що тодішня правова дійсність поняття закону до князівських уставів та інших правових актів не застосовувалась. За тодішніми уявленнями, закон - це встановлене понад, від Бога, це заповіді Святого Письма.

Уроки князі видавали самотійно, а устави - за згодою боярської ради. Уроки стосувалися розпорядчих функцій князя у фінансовій сфері. Вони походили від проведеної княгинею Ольгою адміністративно-фінансової реформи 946-947 рр. і мали відносно тимчасовий характер. Устави були покликані регулювати більш суттєві відносини в суспільстві. Головна їхня мета полягала в юридичному закріпленні реформ, що проводилися в економічному житті держави. Власне, через устави законодавець вносив зміни чи доповнення до норм звичаєвого права. Приклади княжих уставів знаходимо у "Руській правді". Серед них: постанова Ярославичів про заміну права помсти на виру, про покарання за вбивство княжого мужа та ін. Це - ті норми, що залишалися чинними впродовж усього існування руської державності. Отже, устави київських князів, порівняно з уроками, мали відносно сталий характер. Першим на Русі почав видавати устави Володимир Великий. З його іменем пов'язують Устав про десятину (суди і люди церковні) та Устав земляний. В останньому визначались основи державного устрою і правового становища дружинників. Після смерті Володимира такі акти законотворчої діяльності у великій кількості видавав Ярослав Мудрий та його наступники. Згодом майже всі устави увійшли до складу "Руської правди".

Окремими джерелами права Київської держави були Церковні устави - законодавчі акти, які встановлювали правові основи взаємовідносин держави й церкви, світської та церковної влад, правового статусу духовенства. З-поміж шести таких уставів, що дійшли до нас, найбільше значення мають перші два - Устав князя Володимира Святославовича та Устав князя Ярослава Володимировича (кінець X - початок XI ст.).

Церковний устав князя Володимира - одна з основних пам'яток права Києво-Руської держави - відома у понад 200 редакціях. Цей документ визначав місце церковної організації в державі - джерела її матеріального забезпечення і сфери юрисдикції. Церкві, зокрема, було віддано десяту частину надходжень від княжих, торговельних, судових зборів і мита, врожаю й приплоду свійських тварин і птиці. Устав містив норми про передання під юрисдикцію церкви кола справ, пов'язаних із внутрішнім життям сім'ї, справ людей церковних (тобто кліру), і окремих соціальних груп, яким церква протегувала. Отже, згідно з цим документом, у період раннього й розвиненого феодалізму духовенство та підлеглі йому люди звільнялися від світського судочинства. Княжим дітям, родичам і службовцям було заборонено втручатись у церковні справи.

Устав князя Ярослава містив систему правових норм, які регулювали порядок укладання шлюбу і шлюбні відносини взагалі. Проте ця обставина не дає підстав уважати згаданий документ кодексом сімейно-шлюбного права, оскільки відносини між чоловіком і жінкою розглядаються в ньому переважно з кримінально-правових позицій. Викладені в уставі норми сімейно-шлюбного права були насамперед спрямовані проти язичницьких шлюбних звичаїв. Зокрема, устав забороняв викрадення дівчини з метою укладення шлюбу, передбачав суворі грошові покарання за зґвалтування жінок, забороняв розлучення без провини однієї зі сторін, забороняв самовільне припинення шлюбних відносин, установлював санкції за народження позашлюбної дитини та позашлюбні статеві стосунки взагалі, за статеві стосунки з кровними родичами, свояками, іновірцями, за блуд із черницею, за побиття жінкою чоловіка, бійку між жінками, образу чужої жінки клепом або побиттям, за непідкорення батьківській волі тощо.

Зміст Уставу Ярослава характеризує його також як кодекс відомчого внутрішньо-церковного права. Крім норм, які регулювали відносини мирян, у документі також містяться статті, покликані регулювати відносини церковної та світської влади, стосунки церковних людей. У них обумовлювався їх правовий статус і закріплювалися привілеї. В окремих статтях Уставу містилися вказівки щодо караних дій священнослужителів (блуд, пияцтво, порушення меж своїх парафій під час виконання обрядів, зв'язок з іновірцями чи відлучення від церкви). Зокрема, відлучення від церкви й прокляття загрожувало тому, хто втручався у справи церковних судів. Устав указував також на низку злочинів, що підлягали церковному осудові. Серед таких, наприклад, споживання кінського й ведмежого м'яса, а також м'яса задушених (а не зарізаних) тварин і птиці.

Отже, церковні устами були продуктами законотворчої діяльності руських князів. Вони мали на меті унормувати правове становище церкви в державі, впорядкувати церковні суди і забезпечити церкву матеріально. У них містилися норми розвинутого феодального права, які застосовувалися

в церковних судах. Певною мірою церковні устави регулювали й суспільні відносини, проте в них не було санкцій за порушення вже встановлених візантійським правом норм. Це означає, що безпосередні автори уставів - князі, розуміли, що в таких випадках будуть застосовуватися постанови візантійського права.

Рецепція (запозичення) візантійського права після прийняття Руссю християнства мала значний вплив на формування правової системи Києво-Руської держави. Рецептване візантійське право поглибило й збагатило національне давньоукраїнське право новими юридичними поняттями і дало поштовх розвитку вітчизняного законодавства княжої доби.

Насамперед із Візантії запозичувалися норми церковного (канонічного) права. Найбільш авторитетним із тієї категорії візантійських джерел права на Русі були "Номоканони" (інша назва - "Кормчі книги"), які видавалися синодами, вселенськими соборами чи окремими єпископами. До складу "Номоканонів" входили правила Апостолів, Отців церкви, постанови Вселенських соборів, численні закони візантійських імператорів, що стосувалися церковних справ. Усі вони мали загальну назву - канони, і служили для позначення правил поведінки (чи норм), згідно з якими поведінка людей визнавалася правильною чи неправильною. Ця пам'ятка права дійшла до нас у двох авторствах - "Номоканон" за редакцією Івана Схоластика (VI ст.), який першим з'явився на Русі, та "Номоканон" Фотія (VII ст.). Останній відомий на українських землях від XIV ст.

Разом із "Номоканонами" на Русь прийшли й світські збірники візантійського права. До найбільш впливових збірників серед тих, що побутували на Русі, належали передовсім два: "Еклога" та "Прохирон". Перший збірник було укладено у Візантії VIII ст. Він складався з 18 статей. Більшість - 16 - статей "Еклоги" містили норми приватного права. В них йшлося про дарування, спадкування, свідків тощо. Останні дві статті збірника врегульовували кримінально-правові відносини та процес поділу воєнної здобичі. "Прохирон", складений у IX ст., за змістом був подібний до "Еклоги". У його 40 статтях містилися норми, які регулювали цивільні, кримінальні, частково судові та церковні правовідносини. Згадані збірники були винятково пам'ятками світського візантійського права. Перш ніж прийти на Русь, вони були чинними у Візантії.

До джерел руського права належать також збірники-компіляції з грецького та слов'янського права, які вже укладалися на Русі. З таких збірників до нас дійшло два: "Законъ соудный людѣмъ" та "Книга законнія". Норми, що містились у першому документі, свідчили про нього як про кодекс кримінального права, із характерною особливою суворістю кримінальної репресії. Первинну редакцію

"Закону соудного людѣмъ" було укладено, як припускають, у VIII- IX ст. Ряд учених схиляється до думки про болгарське походження пам'ятки. Існує також гіпотеза про її давньоруське походження (В. Гончаренко). У будь-якому разі в цьому правовому документі простежується певний вплив на подальший розвиток законодавства Русі. Зокрема, багато статей церковного уставу князя Ярослава відтворюють норми згаданої пам'ятки. Щодо "Книги законнїя", то вона містить постанови приватного і кримінального права. Цей збірник складається з чотирьох частин: візантійського рільничого закону (укладений у VII ст.), законних книг про покарання, про розлучення і про свідків. "Книга законнїя" була досить поширеною на давньоруських землях, тому окремі її норми можемо знайти у складі "Руської правди".

"Руська правда" як пам'ятка права

Взірцем органічного поєднання державної законотворчості з нормами звичаєвого права, за твердженням учених (Б. Бабій), є давньоруський правовий кодекс - "Руська правда". В науковій літературі висловлювалися різні, часто протилежні думки з приводу того, яке право становить основу "Руської правди": скандинавські (норманські) та германські норми (М Карамзін), місцеве звичаєве (К. Левицький), римське (А. Максимейко) чи візантійське право (А. Володимирський-Буданов). А історик єврейського походження Г. Барац виводив норми "Руської правди" із давньоєврейського права. Оригінал "Руської правди", найдавнішої збірки давньоукраїнського права (стала також джерелом російського, білоруського та литовського права), не зберігся.

До наших днів дійшло більше 100 (за іншими даними - 300) списків "Руської правди". Усі вони складені впродовж XI-XIII ст. До найстаріших належать списки: Синодальний (бібліотека Синоду), Академічний (бібліотека Академії Наук), Карамзінський та ін.

Насамперед статті "Руської правди" дають досить повне уявлення про правову систему Київської Русі взагалі та про основні принципи її облаштування зокрема. Так, одним із основних принципів феодального права Київської держави було те, що права та інтереси феодалів і феодально-залежного населення захищалися неоднаково. Виникнувши на основі звичаєвого права, законодавство Київської Русі було поставлене на службу феодальній державі, відповідно, послідовно відстоювало й захищало інтереси князів, бояр та інших категорій заможного населення. Це обумовило один із головних принципів (особливостей) розвитку феодального права у Київській державі - принцип привілею. Він означав те, що систему покарань було скеровано головно проти феодально-залежного населення. Особа й майно холопа взагалі не захищалися. Натомість права панівного класу відстоювали всі правотворчі спроби

київських князів. Життя, честь і майно його представників, на відміну від простих селян, починаючи від "Правди Ярославичів" захищалося значно суворішим покаранням (подвійними вирами).

Іншою характерною рисою феодального права за "Руською правдою" було те, що під злочином ("обида") у цю епоху розумілося будь-яке завдання кому-небудь матеріальної чи моральної шкоди. Також не було різниці між кримінальними й цивільними правопорушеннями. Будь-яке правопорушення - чи то вбивство, чи несплата боргу - однаково називались "обидою". А покарання залежало значною мірою від соціального становища потерпілого ("обидженого").

"Руська правда" укладалася для того, щоб на її норми орієнтувались як поставлені князем нижчі судді, так і традиційні громадські суди. Зібрані у ній норми свідчать про те, що вони мали суто практичні цілі, а саме: дати можливість суддям "справедливо" вирішувати справи на підставі чинного права, а сторонам - обороняти свої права на суді. А про те, що "Руська правда" активно використовувалась у судочинстві, свідчить велика кількість її списків. Проте цей авторитетний звід аж ніяк не вичерпував собою всього давньоруського права. Його норми регламентували в основному ті сторони життя руського суспільства, де відчувався найбільший вплив князівської, державної влади, і не торкалися тих питань, які не становили інтересу для князівської влади. Отже, "Руська правда" була зводом норм державного законодавства, або, як прийнято його називати, князівського права. Вона була одночасно зводом норм як матеріального, так і процесуального права, тобто в ній містилися відомості як про те, які діяння слід уважати злочинами, і які призначати покарання, і про те, як слід розбирати справу і вершити суд. Кодекс укладався за казуальною системою, тобто законодавець ніби намагався передбачити всі можливі життєві ситуації.

У науковій літературі списки найдавнішого збірника вітчизняного права прийнято розділяти на три основні редакції: Коротку, Просторову (або Поширену) та Скорочену (із Просторової). Вони пов'язані між собою за змістом, оскільки виникли в рамках однієї епохи, однак на різних етапах розвитку феодалізму.

Коротка "Руська правда" - найдавніша редакція - втілила початковий досвід уніфікації та систематизації правових норм Київської держави на середину XI ст. У ній історики вирізнили 43 статті, хоча первинні протограми статей не мали. Збірник складався з двох основних частин: "Правди Ярослава" (статті 1-18), "Правди

Ярославичів" (статті 19-41), а також "Локону вирного" (ст. 42) і "Уроку мостникам" (ст. 43). Усього в науці відомо близько десяти списків (варіантів) Короткої "Руської правди".

Укладення першої, основної частини пов'язувалося з князюванням Ярослава Мудрого і припало на 1030-1040 рр., ймовірно після 1037 р. (за іншими даними - в Новгороді 1016 р.).

Правда Ярослава, основується на давньоруському звичаєвому праві, мала на меті врегулювати найбільш гострі повсякденні відносини, що виникали головню у середовищі князівських воїнів і дружинників. Правові норми, що становили "Правду Ярослава", встановлювали грошові штрафи за найбільш типові правопорушення: убивство, покалічення, образи, крадіжки та приховування чужого майна й холопів. З традицією звичаєвого права була пов'язана узаконена "Правдою Ярослава" кровна помста. Вона допускалася тільки у випадку вбивства (за всі інші правопорушення слід було платити сріблом: 40, 12 або 3 гривні, залежно від тяжкості скоєного). Було обмежено коло родичів, яким дозволялася помста за вбитого. Узаконив Ярослав й окремі загальноприйняті традиції судочинства: присягу в непричетності до злочину, необхідність свідків у розгляді, порядок витребування украдених і виявлених речей. Установлювалася спрощена судова процедура для прийшлих воїнів князівської дружини - варягів і колб'ягів. Загалом, текст "Правди Ярослава" ще не фіксував ніяких переваг (привілеїв) у санкціях для окремих верств вільного населення. Суб'єктами правовідносин були всі, крім холопів.

Отже, правовий зміст "Правди Ярослава" стосувався головню кримінального і кримінально-процесуального права. Серед питань, які вона порушувала, були: правове становище холопів, спадкоємництво, земельна власність тощо. "Правда Ярослава" охоплювала норми покарань за вбивство, за тілесні ушкодження, за образу, та норми, які врегульовували питання про порушення права власності.

"Правду Ярославичів" (статті 19-41) було укладено після смерті Ярослава Мудрого його синами Ізяславом, Всеволодом і Святославом на початку 70-х років XI ст. її виникнення пов'язують із повстанням київських смердів і городян 1068-1071 рр. Вона була першим значним доповненням до "Руської правди" і принципово відрізнялася від законів Ярослава. За півстоліття, що минуло, давньоруське суспільство набуло нових соціальних рис: ставало очевиднішим розшарування раніше єдиних мас вільного населення на привілейованих і пригноблених. Князі вже стали великими землевласниками, господарями замків, де жили і працювали ремісники, працівники-рядовичі, раби-холопи. Тому всі введені до "Правди Ярославичів" норми були спрямовані передовсім на посилення правового

захисту князівських слуг, князівського майна і князівського вотчинного господарства загалом.

"Правда Ярославичів" свідчить про нерівність у правовому становищі різних категорій населення. Величезними за тим часом штрафами у 80 гривень срібла (близько 16 кг) наказувалося карати убивство вищих княжих адміністраторів і слуг: управителів-огнищан, дворецьких-тіунів, поставлених князем старост або його порученці в-під'їзних. Установлюючи нові штрафи, Ярославичі спиралися вже не на традиційні норми, а на власну довільну судову практику. Наприклад, штраф у 80 гривень за вбивство старшого княжого конюха було встановлено, виходячи з того, "як постановив Ізяслав за свого конюха якого убили дорогобужці". Чималі штрафи встановлювались і за посягання на життя залежних від князя людей, смердів, холопів. Покаранню підлягала навіть самовільна ("без княжа слова") "мука" смерда. Грошові штрафи встановлювались за крадіжку й пошкодження вотчинного майна: залежно від значимості й приблизної вартості украденого вони присуджувалися розміром від однієї ногати (1120 гривні) за ягня, до двох гривень - за бойового коня. (Найкращий бойовий кінь і невелике село однаково коштували дві гривні). Причому майно, що належало князеві, охоронялося від посягання великим штрафом у три гривні, незалежно від його реальної ціни, чи був ТО КНЯЗІВСЬКИЙ кінь, мисливський сокіл чи князівська бортъ. Дослідники (О. Мироненко, Р. Хачатуров, С. Юшков) одноставні в тому, що найвизначнішим досягненням "Правди Ярославичів" було скасування кровної помсти й заміна її грошовою виурою, а також спрямування вири чи штрафу не на користь потерпілих, а до державної скарбниці.

"Локон виріши" було укладено ще Ярославом Мудрим із метою регламентування розміру данини, що її збирали з населення на користь княжих дружинників, які приїжджали до громади здійснювати судочинство і збирати кримінальні штрафи. Видання спеціального уставу для шляхових майстрів - "Уроку мостників" - пов'язується з діяльністю Ярославичів. У ньому встановлювались норми натуральних і грошових оброків, що збиралися із сільських і міських громад на користь указаних майстрів.

Просторова "Руська правда" пов'язується з іменем Володимира Мономаха. Її датують не пізніше 1113 р. Посівши князівський "стіл" у Києві, Володимир Мономах видав новий звід правових норм - Устав свого імені, який передусім мав на меті ввести у більш-менш справедливі й законні рамки фінансові та кредитні операції купців і міського населення. У цьому Уставі, який містив близько 70 правових положень, містилися норми не тільки кримінального, а й цивільного права, регулювався порядок укладення окремих договорів і встановлювалася відповідальність за їх порушення. Було встановлено максимальний відсоток за договором позики 150

процентів річних від суми боргу. Стягування більшого "різа" (процента) звільняло боржника від зобов'язання повернення взятих грошей. Для купців закон вводив окремі привілеї, що пов'язувалися з їхньою торговою діяльністю. Так, якщо купецький корабель потонув чи був захоплений ворогом, то кредитори зобов'язувалися надати купцеві відстрочення платежу, "оскільки погибель ця від Бога". Якщо ж купець не міг віддати боргу з власної вини (пропив або програв гроші), його можна було продати в холопи. Водночас купці звільнялися від обов'язку укладати операції в присутності свідків (яких їм, звичайно, важко було знайти в місті, куди вони приїжджали для торгу). Тож від тих часів пішло прислів'я: "Слово купецьке - дорожче за золото".

Важливою новацією згаданого зводу законів стало детальне врегулювання правовідносин між феодалом-боргодавцем і залежним від нього селянином-закладником (закупом). Сама поява в законі таких норм свідчила про те, як далеко просунулося суспільство у феодалізації. Селянин, який взяв "купу" (тобто якесь майно або знаряддя праці) у феодала, потрапляв від нього в особисту залежність. Закон забороняв йому йти від свого пана під загрозою обернення в холопи, дозволяв панові карати закупа "за справу". Однак повністю правоздатності такий селянин не втрачав, закон охороняв його життя, майно і навіть особисту гідність, хоч і меншою мірою, ніж вільного селянина чи городянина.

Приблизно в середині XII ст. Устав Володимира Мономаха було об'єднано з оновленою та переробленою Короткою "Руською правдою" та іншими князівськими уставами, що дістало назву Суду Ярослава. Було враховано окремі норми візантійського церковного права, зроблено інші доповнення. Отже, Просторова "Руська правда" також переділялася на дві основні частини: Суд Ярослава (статті 1-52) і Устав (Статут) Володимира Мономаха (статті 53-121). Вони були видані в різний час, а потім механічно поєднані переписувачами.

Таким чином, поширена "Руська правда" в цілому, а Устав Володимира Мономаха зокрема регулювали набагато ширше коло суспільних відносин, ніж попередні пам'ятки правової культури Київської Русі. Тут уже було викладено норми цивільного, процесуального, кримінального, більш детально - сімейного, шлюбного, опікунського та інших галузей права. У найголовнішій частині Просторової "Руської правди" - Уставі Володимира Мономаха - відображено норми, що врегульовували соціальні відносини у "вотчинах, питання спадкоємства, діяльність судово-адміністративного апарату, окремих посадових осіб, судочинство та правове становище холопів. Просторову редакцію "Руської правди" найчастіше мають на увазі, коли говорять про "Руську правду" взагалі. Вона стала основним зводом правових норм Києво-Руської держави періоду політичної роздробленості.

Скорочена "Руська правда" (50 статей) не мала самостійного вжитку та була призначена для використання у церковних судах. Більшість дослідників вважає, що її було складено на основі Просторової "Руської правди".

У літературі зазначається, що "Руська правда" була досить типовим зводом правових норм для своєї доби. Аналогічні пам'ятки права відомі в історії інших європейських країн, передусім Франції та Німеччини ("варварські правди"). Дослідники (Р. Хачатуров) вказують на нетипові риси "Руської правди". Зокрема, у ній повністю відсутній притаманний давньому праву символізм судових дій і призначення покарання. Її норми - життєві й конкретні, позбавлені характерної для давніх часів жорстокості. Одночасно "Руська правда" відобразила досить примітивний рівень розвитку держави і права в Київській Русі. Вона не знала абстрактних юридичних понять, узагальнених розпоряджень, складних правових конструкцій.

Слід мати на увазі, що "Руська правда" не була єдиним із відомих кодексів, законів, які застосовувалися на практиці. Для права тієї доби, зокрема й руського, принцип дотримання однієї норми закону (що характерно для сучасної правової культури) не був типовим. Суддя або інший адміністратор на свій розсуд вибирав, якого зводу права чи якого закону йому дотримуватися в кожному конкретному випадку. На нього впливали як авторитет укладача закону (невипадково і в XI, і в XII ст. укладачі Просторової редакції, як і раніше, пов'язували її з іменами Ярослава і його синів), так і старовина, особливо шанована на Русі, і звичайна обізнаність у законах. Тому, як зазначалося вище, поряд із "Руською правдою", у Києво-Руській державі існували та застосовувалися судами кодекси церковного права та збірники рецептованого візантійського права.

Підсумовуючи огляд джерел права Київської Русі, зазначимо таке. В основі правової системи Києво-Руської держави лежало звичаєве право. Законотворча діяльність здійснювалась у формі княжих і церковних уставів, договорів князів між собою, з дружиною та з підвладним населенням, міждержавних договорів. Було рецептовано й візантійське право, яке позначилося головню на церковному законодавстві. Є підстави стверджувати, що в цілому розвиток права на Русі здійснювався у напрямі створення норм, які поширювали чи змінювали звичаєві традиції та за своєю формою мало чим від них відрізнялися. Яскравий приклад цьому - "Руська правда". Як перший відомий нам кодифікований збірник давньоруських юридичних норм вона найповніше зберегла давні положення звичаєвого права Русі-України, тож може служити, за висловом М. Чубатого, "підручником для вивчення руського права".

Основні риси врегулювання цивільно-правових відносин

Головна увага цивільно-правового регулювання в добу Києво-Руської держави, як, зрештою, і в наступні періоди державно-політичного розвитку України, зосереджувалася на інституті права власності. "Руська правда" та інші юридичні пам'ятки дають нам певне уявлення про інститут власності періоду княжої доби.

Правова дійсність доби "Руської правди" розрізняла право власності й право володіння. У випадку неправочинного володіння річчю власник мав право вимагати від невластника не лише її повернення, а й компенсації за незаконне використання речі. Розрізнялося право власності на рухомі й нерухомі речі. Найшвидше у праві утвердилася власність на рухомість. Наприклад, у "Правді Ярослава" йшлося про право власності на рухоме майно (кінь, зброя, одяг), а згодом у "Правді Ярославичів" вже з'явилася згадка про право власності на землю (встановлено покарання за псування межі). У "Правді Ярославичів" також містилися вказівки на княжу, боярську і церковну земельну власність. Мова також йшла й про власність громади. Навіть за смердами, тобто залежним сільським населенням, визнавалося право на власність. Об'єктом приватної власності селян і ремісників були знаряддя виробництва і власне господарство, засноване на особистій праці. В одній зі статей згадувалось про недоторканність худоби смерда.

Феодалне землеволодіння охоронялося законодавством Київської держави. "Руська правда" передбачала стягнення великих штрафів за крадіжку боярського хліба, підпал току і т. ін. Зокрема, суворому покаранню ("поток і розграбування") підлягав селянин-смерд за пошкодження міжкнязівської землі. Натомість, за порушення меж і розорювання селянської землі встановлювався тільки штраф (яскравий вияв права феодалного привілею).

Існування права власності сприяло формуванню в Україні високорозвиненого зобов'язального права. За "Руською правдою", зобов'язання передусім виникали з факту спричинення шкоди, а також із договорів. Останні укладалися між особами, не обмеженими у право- та дієздатності. Найпоширенішими з договорів були: купівля-продаж і позика. Договори укладалися в усній формі, однак вимагалась обов'язкова присутність свідків (окрім договорів, що укладалися між купцями).

Об'єктом договору-купівлі-продажу могли бути лише рухомі речі. Хоча, як твердить С. Юшков, купівлі-продажу підлягала й земля. У цьому випадку необхідні були письмові документи. Таке оформлення, очевидно, могли робити бояри.

Об'єктом договору позики, за "Руською правдою", могли бути гроші, худоба, мед, віск, хутро тощо. Фігурувала позика з відсотками та без

відсотків. Установлювалася певна величина відсотків і правила, за порушення яких кредиторам загрожувала втрата позиченої суми.

Боржникові на суді для підкріплення своїх свідчень потрібно було присягти. У випадку неспроможності боржника сплатити борг із вини самого боржника він міг бути проданий кредитором у рабство. У випадку неспроможності боржника сплатити борг через нещастя він діставав змогу сплачувати його ротами (частинами). Борги за раба завжди платив його власник.

Спадкове право .В Київській Русі виникло в результаті появи й розвитку приватної власності. Право на спадщину мали лише члени сім'ї. Спадкодавець не міг передати своє майно чужій людині. Якщо він це зробив, або ж не було членів сім'ї, спадщина переходила князю (державі) як представникові публічної влади.

Успадковували за заповітом і згідно із "законом" (звичаєм) Заповіт укладався переважно усно. Писана форма вживалася рідко. Право залишати заповіт - "ряд" міг батько або мати щодо своїх дітей, і чоловік - на "виділ" - своїй дружині. Удова мала право на частину майна. У протилежному випадку вона мала спадкувати разом із дітьми (синами). Мати свою частину майна могла переділити між своїми дітьми або ж віддати комусь одному із синів і навіть дочок. У випадку смерті матері без відповідного розпорядження (заповіту) спадщину отримували син або дочка, при яких жила мати і які доглядали її. Незаконні діти (від рабині) позбавлялися права спадкування. Окрім дітей, у спадщині заповідач, зазвичай, не обминав і церкву, виділяючи їй частку ("на душу померлого").

"Руська правда" гарантувала право успадкування майна. Але для залежних від князя селян - смердів воно було обмеженим і розповсюджувалося тільки на синів (майбутніх орачів і воїнів), незаміжні дочки мали право лише на посаг. Існує також думка (С. Юшков, Ю. Гошко), що за життя синів доньки не мали права на спадщину, і, відповідно, брати були зобов'язані своїх сестер. (У "Руській правді" відсутні норми, які регулювали би повернення віна померлої невістки, якщо в неї не було дітей. Ці питання вирішувалися за звичаєвим правом, згідно з яким віно поверталось родині померлої). У випадку, коли у смерда не було синів, його майно переходило спершу до братів, а згодом (Просторова "Руська правда") - у власність держави (князя). Майно ж бояр, а також дружинників, які не мали синів, після їхньої смерті успадковувалося дочками. Це свідчить про утвердження принципу феодального права як права привілею.

Суперечки з приводу розподілу спадщини звичайно становили компетенцію церковних судів. Проте відомі випадки, коли й князівські отроки розподіляли спадщину.

Сімейно-шлюбне право

"Руська правда" не містила спеціальних статей, які регулювали би сімейно-шлюбні відносини, за винятком ст. 1 (Коротка редакція), де йшлося про родичів, пов'язаних правом та обов'язком кровної помсти. З прийняттям християнства сімейно-шлюбне право було багато в чому запозичено від Візантії (наприклад, шлюбний вік), водночас воно зберігало чимало самобутніх рис. Візантійське законодавство визначало шлюбний вік (повноліття) для юнаків - 14-15 років, а для дівчат - 12-13 років. В укладанні шлюбу за часів "Руської правди" звертали увагу на вільне волевиявлення сторін, вимагали згоди як наречених, так і їхніх батьків, доведення відсутності кровного споріднення.

Тодішнє право обумовлювало причини розірвання шлюбу. Як стверджують дослідники, розлучення як явище з'явилося у другій половині XI - на початку XII ст. і увійшло до Просторової "Руської правди". У ній було передбачено норми розлучення тільки внаслідок вчинку жінки. Так, чоловік мав право залишити дружину у випадку підтвердження її зради. Судячи з пізніших записів, жінка могла йти від чоловіка тільки у тому випадку, коли він безпідставно звинуватив її у зраді з підтвердженням свідків (Ю. Гошко).

За візантійським (церковним) правом, розлучення можна було просити у випадках: порушення подружніх обов'язків; нездатності чоловіка до інтимних стосунків, після трьох років співжиття; коли чоловік або жінка задумували позбавити одне одного життя; захворювання заразною хворобою. Згодом до цих основних причин було додано інші: коли невідомо, де чоловік перебував протягом 5 років; коли чоловік чи жінка постригались у ченці; коли жінка задумала забрати майно чоловіка без його відома; коли вона без дозволу чоловіка зустрічалася з чужими чоловіками або милася з ними в лазні; коли жінка без дозволу чоловіка ночувала не в хаті, а у своїх родичів тощо.

Згідно з церковним уставом, дружина мала право домагатися розлучення: коли чоловік торгував честю жінки; коли чоловік задумував недобре проти держави або знав про інших зловмисників і не доповідав; коли він звинувачував жінку в інтимних зв'язках з іншими чоловіками і не міг цього довести; коли він у хату приводив коханку чи було встановлено його зв'язок з іншою жінкою.

Отож, сфера сімейно-шлюбного регулювання, що була компетенцією церкви, свідчить про високе становище жінки у давньоруському суспільстві. Так, жінка-дружина зберігала своє окреме майно, а після смерті чоловіка одержувала частину спадщини і ставала зверхницею сім'ї (при неповнолітніх дітях). Дружина і діти раба, у випадку передання його

володільцем іншому за крадіжку, не поділяли його участі, якщо самі не були співучасниками цього злочину.

Опікунство

"Руська правда" знала досить розвинений інститут опіки. Передбачалось: "А як будуть вдома діти малі, що не є способні собою орудувати, а мати вийде заміж, то хто їм буде ближчий, тому їх віддати з добуток і з домом, поки до літ не дійдуть. А товар дати перед людьми, а що зародить товаром тим або прибуде, то для нього, а сам товар їм має повернути, а прикуп йому самому, бо він їх кормив і опікувався ними, а буде приплідок від челяді або з худоби, то все має віддати, що відібрав, а що стратив, то все те є дітям заплатити". Отож, мета опікунства полягала у збереженні майна малолітніх дітей і передання його їм із досягненням повноліття. Опікуна призначали органи влади (чи батько за життя), зазвичай із кола найближчих родичів у випадку відсутності обох, батьків або якщо мати-вдова вдруге виходила заміж. Майно опікунові передавали у присутності свідків. За виконання опікунських обов'язків він користувався прибутком із майна підопічних і зобов'язаний був відшкодовувати завдані їхньому майну збитки. "Руська правда" не згадує, які установи керували справами опіки. Можна зробити висновок, що це була церква.

Отже, цивільно-правові відносини доби Києво-Руської держави виникали лише між особами, що не були обмеженими у право- і дієздатності. В основі цивільного-правового регулювання був інститут права власності. Спершу власністю могло бути лише рухоме майно, а з другої половини XI ст. - земля. Поява й розвиток приватної власності сприяли оформленню інститутів зобов'язального та спадкового права, а сімейно-шлюбні відносини були компетенцією церкви.

Основні риси кримінального права

"Руська правда" містила багато статей, які свідчать про достатньо високий рівень розвитку кримінально-правового регулювання.

Об'єктами посягання злочину були особа й майно. Об'єктивна сторона злочину розпадалася на дві стадії: замах на злочин (наприклад, покаранню підлягала особа, яка погрожувала мечем, хоч і не вдарила) і закінчений злочин. Закон знав поняття співучасті, і вимагав покарання всіх винних у злочині. Проте "Руська правда" ще не розглядала ступінь участі кожного зі співучасників злочинного діяння (намовник, виконавець і т. ін.). За законом, у Києво-Руській державі вже існувало уявлення про перевищення меж необхідної оборони (зłodія, впійманого на місці злочину, можна вбити лише у випадку опору з його боку; якщо зłodія вбили після його затримання, коли безпосередня небезпека в його діях відпала, то винні у цьому випадку мали платити виру).

Суб'єктами злочину були лише фізичні особи купно з холопами (рабами). Поняття юридичної особи закон цієї доби ще не знав. Законодавець нічого не зазначив про віковий ценз для суб'єктів злочину. Суб'єктивна сторона крила в собі умисел і необережність. Мотиви злочину і початкова провина проступали не чітко. І все ж таки тодішня правова дійсність знала пом'якшувальні та обтяжливі обставини у трактуванні провини. До пом'якшувальних обставин закон відносив злочини, вчинені у стані сп'яніння ("вопіру"), до обтяжливих - корисний умисел. Законодавець знав також поняття рецидиву, повторності злочину (наприклад, у випадку конокрадства). Обтяжувало покарання й здійснення злочину одночасно декількома особами. У цьому випадку норми "Руської правди" відобразили прагнення князівської влади суворіше карати колективне "буйство", запобігаючи в зародку можливим повстанням.

На визначення кваліфікації злочинів суттєво вплинула та обставина, що "Руська правда" була кодексом приватного права, - всі її суб'єкти були фізичними особами.

Види злочинів

Найпоширенішим видом злочинів були злочини проти особи. Серед таких розрізняли злочини проти життя - вбивство (навмисне, ненавмисне), тілесної недоторканності, честі і свободи особи.

Особливо великі штрафи накладалися за причинене каліцтво. Наприклад, за "Правдою Ярослава" штраф у три гривні встановлювався за завдану втрату пальця, за втрату руки - 40 гривень. Це мало своє пояснення. Адже каліцтво, яке робило людину частково або повністю непрацездатною і фізично неповноцінною, призводило до громадянської смерті: по-перше, вона не могла особисто помститися кривдникові, а по-друге, ставала тягарем для родини, яка прагнула позбутися її. Високий рівень штрафу за каліцтво деякі вчені (Н. Лікулик) пояснюють саме тенденцією зміни моралі - каліка підпадав під захист церкви або князя.

Вільним людям чи князівським слугам закон гарантував охорону честі й гідності. "Руська правда" особливу увагу надавала охороні феодалської честі. За образу честі ("за обиду") Коротка редакція передбачала високі штрафи (12 гривень). Це - у чотири рази більше, ніж за дрібне каліцтво чи за побої, або більш як у два рази більше, ніж за вбивство княжого рядовича, смерда чи холопа. Такі "обиди" виявлялися, наприклад, у погрозі мечем, у викиданні вусів чи бороди (що принижувало гідність людини). Словесна образа не каралася, проте лайка на адресу жінки належала до тих діянь, що каралися згідно з церковними уставами.

Злочини проти держави як такі "Руська правда" не передбачала. Особа самого князя як об'єкта злочинного посягання розглядалась як фізична

особа, котра від інших відрізнялася більш високим становищем і привілеями. Тому посягання на князівську владу (повстання, порушення васальної вірності) можемо вважати злочином проти держави.

Злочин проти релігії та церкви (чарівництво, "волхування" або здійснення язичницьких обрядів, крадіжка предметів культу, пограбування могил тощо) каралися лише за постановами Церковних уставів та були обумовлені привілейованим становищем церкви.

Значне місце також відводилося злочинам проти сім'ї та моралі, під якими в Київській Русі розуміли полігамію, зґвалтування, подружню зраду, укладання шлюбу між близькими родичами, народження позашлюбної дитини тощо.

Серед майнових злочинів розрізняли крадіжку (татьба), розбій (пограбування), привласнення загублених речей або втікача-невільника, позаправне користування чужими речами, зловмисне пошкодження чужої речі, підпал та деякі інші.

Система покарань

Головна мета покарання за "Руською правдою" полягала у вирівнюванні завданої шкоди (матеріальної чи моральної) та поповненні княжої скарбниці. Власне, така мета і зумовлювала систему покарань. Вона була досить простою, хоч і пройшла певну еволюцію.

У "Руській правді" смертна кара не згадувалася. Однак на практиці в Київській державі вдавалися до застосування смертної кари, посиляючись при цьому на Церковні устава. Вважають, що князь Володимир Великий запровадив смертну кару під впливом грецького духовенства, а згодом він же її скасував, замінивши грошовим покаранням. Проте після Володимира в історії Київської Русі маємо чимало прикладів, коли великі князі київські вдавалися до страти винних у повстаннях проти них (наприклад, Ізяслав 1068 р. влаштував смертну кару 70 повстанцям). Окрім того, існувала своєрідна "відкладена" смерть для бідних. Зокрема, той, хто самостійно чи за допомоги родичів, громади не міг сплатити виру, мусив жити у борговій ямі (реальній) до своєї смерті.

Найбільш консервативними у "Руській правді" були покарання за злочини проти особи. Законодавець тут передусім керувався старими звичаєвими нормами, що видно зі ст. 1 Короткої редакції, де йшлося про кровну помсту як вид покарання. Своім корінням помста сягала родового ладу, де вона була інститутом судочинства і морально-етичною нормою. Механізм реалізації цього інституту ґрунтувався на принципі тадіона - скривджений рід вимагав страти рівноцінного представника з роду вбивці ("око-за-око, зуб-за-зуб"). Кровна помста була спрямована не стільки проти вбивці,

скільки проти його сім'ї. Ярослав у своїй "Правді" обмежив коло найближчих родичів убитого, які мали право мстити. Установлена ним норма не змушувала до помсти і давала змогу близьким покривдженого прийняти викуп. У цьому, як зазначають, була також меркантильна причина - якщо таких родичів у жертви не було, то вбивця платив штраф (виру) на користь держави. Крім того, помста дозволялася лише за повного доведення злочину. У другій половині XI ст. Ярославичі помсту як вид покарання скасували взагалі, її остаточно застудили грошові штрафи. У цьому акті дослідники (В. Яременко) вбачають один з елементів гуманізму й демократизму руського права. Для порівняння - європейські народи ще кілька віків дотримувалися кровної помсти. У Німеччині, зокрема, її заборонили лише 1495 р.

Найтяжче з усіх відомих давньоруському праву покарань - "поток і розграбування". Згідно з "Руською правдою", такому покаранню піддавали ті, що захопилися розбоєм "без всякої сварки" (тобто без особистої образи), конокради й палії. Для середньовічного суспільства це справді були найбільш небезпечні діяння, які об'єктивно були направлені проти багатьох людей, а значить, і проти суспільного інтересу. Такі особливо небезпечні (кажучи сьогодишньою мовою) злочинці видавалися князеві, майно їх конфісковувалось, а самих їх чекало рабство, якщо не вистачало майна на покриття (за Я. Падохом) або вигнання (за С. Юшковим).

Усі інші покарання в Київській державі мали грошовий характер (штрафи). Будь-яке грошове покарання складалося з двох частин: одна вносилася на користь князя (держави), а інша, як компенсація за причинені збитки, - потерпілому. Найтяжчим із грошових покарань вважалася вира, або віра. Вона присуджувалася за вбивство чи смертельні ушкодження. За пом'якшувальних обставин виру злочинцеві допомагала сплатити громада (дика вира). Щоправда, вважають (Л. Кушинська), що дику, або повиальну, виру, яка була відображенням давньої звичаєвої норми кругової поруки громади, здійснювали з верві, до якої належав злочинець, якщо остання відмовлялася видати його князеві. Одночасно зі стягуванням вири родичі вбитого отримували від убивці годовщину (компенсацію), тобто своєрідну плату за голову в знак примирення. Розмір годовщини встановлювався за домовленістю. За менш важливі злочини на користь князя стягувався штраф - продаж, а потерпілий як винагороду отримував урок.

"Руська правда" свідчила про високий рівень тогочасної правової свідомості. Вона постійно мала на увазі суб'єктивну сторону злочину - ставила питання про провину. Мотиви вбивства розрізняли, виходячи з особистих спонукань та зовнішніх обставин, - убивство у змові або на бенкеті. Причому зазначалося, в яких випадках, за які вбивства відповідав сам злочинець, а коли відповідальність поширювалася на цілу громаду. Відповідальність на громаду поширювалася у двох випадках - коли вона не знаходила вбивцю

або коли, знаючи вбивцю, давала можливість йому втекти (С. Юшков). Так, якщо вбивство було здійснене в результаті сварки чи сп'яніння ("во піру"), то кримінальний штраф винний платив разом із громадою. Якщо ж злочинець "став на розбій", тобто перетворився у професійного грабіжника і під час грабунку кого-небудь убив, то громада не тільки не повинна була допомагати йому у сплаті вири, але зобов'язана була видати князеві разом із дружиною й дітьми на "поток і пограбування". Крадіжка коня каралася "продажею" у три гривні. Якщо ж украдений кінь був навмисне зарізаний, то належало сплатити 12 гривень "продажі". Професійний конокрад (коневий тать) видавався князеві на "поток і пограбування". Убивство нічного злодія, захопленого на місці злочину, не каралося. Якщо ж він був уже зв'язаний; то за його вбивство карали вбивць, тобто потерпілих від крадіжки.

Норми "Руської правди" захищали життя будь-якої людини. Але штрафи - вири, які призначалися за вбивство, різнилися залежно від соціального становища убитого: 80 гривень за вищих князівських слуг (напр., огнищанина); 40 гривень за боярських слуг, за вільних "мужів" і купців; 12 і 5 гривень за смерда, закупа або раба-холопа. Проте в будь-якому випадку виплатити таку суму в сріблі для селянина було або взагалі неможливо, або ж призводило до його розорення. Захищалося навіть життя ізгоя (людини, що втратила зв'язок із своєю общиною і була позбавлена засобів до існування). У цьому був не лише вияв християнської заповіді "Не убий!", а й особистий князівський інтерес: ізгої охоче йшли в слуги і в молодшу дружину до князів. Охоронялося "Руською правдою" (проте лише в пізніших редакціях) і життя жінок: за вбивство жінки сплачувався половинний штраф (піввири).

Статті "Руської правди" гарантували людині охорону її майна. Причому на особливому становищі було майно князя. До караних діянь відносили: викрадення чужого майна, недозволене користування чужою худобою (головно це стосувалося бойових та їздових коней), навмисне знищення чужого майна. Штрафи за це призначалися пропорційно приблизній вартості вкраденого або пошкодженого. Землевласникам і хліборобам гарантувалась охорона угідь і орного наділу: знищення межі або інших знаків на дереві, на борті розцінювалося як серйозний злочин і каралося штрафом у 12 гривень.

Отже, кримінальне право в Київській Русі, яке, за влучним спостереженням М. Грушевського, відверто превалювало (зокрема й за ступенем розробленості його норм) над усіма іншими галузями права, мало достатньо високий рівень розвитку. Злочин визначався не як порушення закону чи князівської волі, а як "обида", тобто спричинення матеріальної чи моральної шкоди особі чи групі осіб. Види покарання пов'язувалися з намірами злочинця та пройшли історичний розвиток від помсти до можливості

грошового викупу, або застосування кримінального покарання. Усі види покарання у своєму комплексі підтримували правопорядок і мирне співіснування членів суспільства, поєднували завдання матеріального вирівнювання шкоди потерпілому, а також сприяли утриманню князівської влади.

Основні риси судового процесу (судочинство)

Про процедуру судового розгляду за "Руською правдою" відомо небагато. Очевидно, заінтересована особа (потерпілий) повинна була сама порушувати справу в громадському суді або ж звертатися по захист до князівського уповноваженого. Звинувачення мало бути персональним, тобто направленим проти відомої особи. Більшість дослідників (Я. Падох, І. Ісаєв та ін.) наголошують на пануванні у судочинстві Києво-Руської держави звинувачувально-змагального процесу. Він характеризується активною участю заінтересованих у вирішенні конфлікту осіб. Суд, власне, виконував роль посередника в "судовому процесі ("тяжі"). У звинувачувально-змагальному процесі сторони - позивач і відповідач - апріорі користувалися майже однаковими судовими (процесуальними) правами. Попри те, особливу роль у процесі відігравав саме позивач: за його заявою розпочиналося судочинство.

Судовий процес відбувався усно. "Руська правда", що закріпила традиційні процедури упіймання злодія та розшуку вбивці, визначила три стадії (етапи) судового процесу: "заклич", "звід" та "гоніння сліду". Розшук злочинця в Київській Русі здійснювався потерпілим і його родичами, що вказує на приватноправовий характер судового процесу.

У випадку крадіжки слід було оголосити про пропажу речі на торгу (громадському місці). Це називалося закличем. Закон виходив із того, що заклич стає відомим для всього міста впродовж трьох днів. Тому повернення речі до цього терміну не каралося. А в разі віднайдення пропалої речі в кого-небудь опісля потерпілий не лише повертав собі свою пропажу, а й отримував від її неправомірного володільця винагороду в розмірі трьох гривень.

Покупець, який купив річ, що виявилася вкраденою, повинен був показати того, у кого він її купив, або присягти у своїй невинності. Така процедура називалася зводом (варіант очної ставки). Звід розпочинався у випадках: а) якщо річ було знайдено в кого-небудь до закличу; б) якщо річ знайдено до трьох днів після закличу; в) якщо річ було віднайдене не у своєму місті (громаді). У межах свого міста (громади) звід продовжували до третьої людини. Надалі річ вилучалася на користь потерпілого, а невдалий покупець зазнавав збитків, або міг сам шукати злодія далі. Якщо ж володільць доводив добросовісність набуття, однак не міг указати на

людину, в якій придбав річ (і це може бути підтверджено присягою двох вільних людей, свідків купівлі), він утрачав свої гроші, які заплатив за річ, але зберігав право позову у випадку, якщо розшукає особу, котра продала йому річ. Звід закінчувався у своєму місті або у своїй громаді.

За межами міста або громади переслідування запідозреного злодія чи вбивці не велося. Вважалося, що злочинець перебував там, де губляться його сліди. Якщо ж слід втрачено на великій дорозі чи в степу, розшуки припинялися. У противному випадку, до кого слід заводив, той уважався злочинцем, якщо "не відвів слід". Якщо переслідування утікача по сліду (це називалося "гоніння сліду") не увінчувалось успіхом, то верв, куди приводив слід, повинна була або видати злочинця, або сама відповідати за злочин. У таких випадках верв платила штраф розкладкою. Те саме чекало общину, якщо на її території знаходили вбитого князівського слугу. Траплялося, що виплата такого штрафу - дикої вири тривала декілька років і реально призводила до закабалення громади князем. Щоправда, в "Руській правді" зазначалося, що "община не платить за знайдені труп або кістки, якщо не знають убитого і про те, що трапилося, ніхто не чув". "Звід" і "гоніння сліду" відбувалися зі збереженням давніх урочистих форм. Той, хто "гнав слід", міг вимагати від властей допомоги.

На судовому процесі сторони доводили свою правоту за допомоги судових доказів. У Київській Русі судовими доказами були: 1) власне визнання; 2) свідки ("видоки" і "послухи"), якими могли бути тільки вільні люди (сумнівно щодо жінок); 3) присяга (складали сторони й свідки); 4) ордалії (суди Божі); 5) речові докази (сліди побиття, рани, тіло вбитого, свідки тощо).

Невід'ємною частиною судочинства в Києво-Руській державі був інститут свідків. Видок у "Руській правді" - учасник судової процедури - свідок протиправних дій (тілесних ушкоджень), який проводився потерпілою стороною до суду, або той, хто міг стати свідком у майнових позовах (про належність челяді). Послухи, які також зафіксовані у "Руській правді", свідчили не про факт злочину, а про добру репутацію ("добру славу") тої чи іншої сторони процесу. Від необґрунтованого звинувачення можна було "очиститися", виставивши сім свідків послухів, які підтвердили би їм добре ім'я підозрюваного. За спостереженнями деяких учених (М. Максимейко, Ф. Леонтович) вже у XII ст. послухи витрутили із правничого вжитку видоків.

У кримінальних справах достатніми доказами вважалися прямі докази (рани, синці тощо) або свідчення двох очевидців - видоків. У випадках звинувачень у крадіжках, у майнових суперечках найбільш важливим доказом була виявлена наявність украденої речі - речовий доказ. Недоведене звинувачення спричиняло стягнення судового мита на користь

князівського уповноваженого і від позивача, і від відповідача (штраф 3 гривні за смерда і 12 - за боярина).

У випадку, коли послухи й видоки з обох сторін давали однаково позитивні свідчення, отже, за відсутності доказів факту злочину винний (або невинний) визначався за допомоги випробувань ордалій (судів божих) - водою, залізом або "полем" тощо. Найбільш поширеною з ордалій у Київській Русі був судовий поєдинок - "поле". Переможець поєдинку вигравав процес. У справах понад 6 гривень випробовували залізом. Підозрюваному давали в руки розжарений шматок заліза і за характером ран судили про правильність або неправильність звинувачення. Звернення до Божого суду вважають традиційним для ранньофеодальних релігійних суспільств, коли можливостей для справжнього розшуку і збору доказів фактично не було.

Якщо вартість вкраденої речі була відносно незначною (менше двох гривень), обвинувачення доводилось або спростовувалося простою клятвою. Той, хто прийняв таку присягу, вважався невинним. Присяга існувала ще до прийняття християнства. Про неї йшлося у пам'ятках, датованих початком X ст. Зокрема, у договорі Олега із Візантією (911 р.), розповідалося, що русичі, присягаючи, знімали з себе щити і клялися богом Перуном. Тоді присяга називалася "ротою". З прийняттям християнства присяга також мала усний характер і супроводжувалася цілуванням хреста.

Зважаючи значення всіх доказів, наданих сторонами, суд виносив (усно) рішення-вирок. Суд сам не виконував цивільних рішень. Про це дбала заінтересована сторона. Кримінальні вироки виконував здебільшого князь або його урядовці. Стороні-переможниці допомагала держава (за М. Грушевським, влада виконувала лише одну міру покарання - "поток і розграбування"). Потерпілий міг задовольнити свої інтереси за рахунок майна засудженого або змусити його відпрацювати заподіяну шкоду (повернути в холопство), коли майна не вистачало. Ніяких указівок про повторний розгляд справи на скаргу незадоволеної сторони "Руська правда" не містила.

Отже, судовий процес у Київській Русі мав яскраво виражений змагальний характер: він починався лише з ініціативи позивача, сторони в ньому (позивач і відповідач) користувалися рівними правами, судочинство здійснювалося публічно та усно. Процес ділився на три етапи (стадії) - "заклич", "звід" і "гоніння сліду". У системі доказів значна роль відводилася свідкам, присязі та ордаліям.

Галицько-волинська держава і право
Традиції української державності періоду феодальної роздробленості

У процесі державотворення в Україні раннього середньовіччя період феодальної роздробленості заслуговує на особливу увагу. Ця епоха припала на середину XI - другу половину XIII ст. (за іншими оцінками, на середину XIII - першу половину XIV ст.). Вважаємо, що правильніше розпочинати цей період від середини XII ст. часу, коли Київ, який раніше був осердям усього соціально-економічного, політичного, культурного та ідеологічного (до 1300 р. залишався центром митрополії) життя могутньої держави, став лише стольним містом невеликого Київського князівства (у той час фактично охоплювало приміську зону). Саме від середини XII ст. колишня Київська Русь остаточно розпадалася на 15 окремих князівств - земель або уділів. Якщо точніше: на ґрунті цих уділів поставали цілком самостійні державні утворення, в яких утверджувалися власні династії. Це такі, як Галицько-Волинське, Полоцьке, Володимиро-Суздальське князівства, Новгородська й Псковська республіки та низка інших, менш значних. Єдиної відносно централізованої держави від середини XII ст. вже не існувало. Князівства-землі мали практично всі атрибути державності, а князі цілком самостійно вирішували найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики, себто були справжніми легітимними монархами, територіальними господарями землі. Політичні відносини між князівствами зумовлювалися васально-ленними відносинами. Отже, послаблення економічної та політичної могутності центральної влади привело до ствердження наприкінці XI-XII ст. поліцентричної форми державності. Залишаючись відносно єдиним державним органом, Київська Русь була федерацією півтора десятка певною мірою відокремлених феодальних земель-князівств.

Політична структура державної влади князівств часу феодальної роздробленості у різних регіонах Київської Русі характеризувалася спільними рисами й певними особливостями. Останні, на наш погляд, полягали у пріоритетності тих чи інших органів влади, що були характерними для княжої держави, себто утвердились у попередні періоди існування Київської держави.

У політичному житті Київського князівства того часу зростає роль віча. Маємо чимало випадків в історії Київської землі, коли віче запрошувало князів на київський престол, укладаючи з ними "ряд" - угоду. Однак попри те, що "ряд" князя з вічем згадується у документах дуже часто, зміст цих угод не розкривався. Тому вони, власне, залишаються невідомими. Характерною рисою політичного устрою Київського князівства була відсутність власної династії; натомість утвердилася колективна форма правління. Київський "стіл" став об'єктом зазіхань багатьох давньоруських князів, котрі розглядали його як спільну, загально-династичну спадщину. Це мало й позитивні наслідки: його територія не дробилася між спадкоємцями, як це було в інших князівствах.

Відмінною за формою була новгородська модель державного управління: тут склався державно-політичний устрій аристократичної боярської республіки. У державно-політичній структурі Пів-нічно-Східної Русі (Владими́ро-Суздальське кня́зівство) сильними виявилися позиції князівської авторитарної влади.

Певними особливостями політичного устрою відзначалося також сусіднє з Київським Чернігово-Сіверське князівство. На відміну від Київської землі, воно постійно дробилося. Кожний виходець із князівської династії (Ольговичі, нащадки князя Олега Святославовича, внука Ярослава Мудрого) мав право на власний уділ. Влада та управління в князівстві зазнали найменше змін порівняно з періодом розквіту Київської держави. Тобто, вони спиралися на принцип сюзеренітету-васалітету. Князівство-земля поділялося на менші князівства або волості, в яких "сиділи" менші князі - васали старшого князя чернігівського. Головні міста - Чернігів та Новгород-Сіверський - переходили від одного князя до іншого лише в тому випадку, коли старший князь чернігівський здобував Київ. Тоді княжити до Чернігова переходив новгород-сіверський князь. Така ротація відбувалася по лінії братів: спершу - старшого покоління, потім - молодшого. Серед інших особливостей політичного устрою Чернігово-Сіверщини, на відміну від Київської землі, був більший занепад віча у головних містах землі.

Дослідники (І. Ісаєв) указують також на спільні риси соціально-економічного та політичного розвитку руських князівств доби феодальної роздробленості. До них, зокрема, відносять такі.

По-перше, в усіх князівствах відбувався процес "осідання дружини на землю", який під кутом зору фінансового врегулювання супроводжувався перетворенням данини у феодальну ренту. Умовно ці форми можна переділити таким чином: данина стягувалася князем на тій підставі, що він був верховним правителем і захисником усієї території, на яку поширювалася його влада, а рента стягувалася власником землі з тих, хто проживав на тій землі та користувався нею.

По-друге, у період феодальної роздробленості певних змін зазнала система державного управління: остаточно утвердилася двірцево-вотчинна система управління, що, як відомо, заступила десяткову (характерну для ранньої Київської держави). Суть цієї системи полягала у формуванні двох центрів управління: княжого палацу й вотчини. Усі придворні чини (кравчий, постельничий, конюший та ін.) одночасно були державними посадовими особами в межах кожного окремого князівства-землі).

По-третє, до спільних рис суспільно-політичного розвитку руських земель часу феодальної роздробленості належала також система імунітетів, яка набула особливо значного розвитку на Русі у XII-XIII ст. Згідно з нею, боярські вотчини звільнялися від княжого управління та суду.

Установлювалася складна система поземельної феодальної власності. Бояри отримували право вільного "відходу", тобто право змінювати своїх сюзеренів.

Ще одна спільна риса. Епоха феодальної роздробленості Київської Русі супроводжувалася низкою великих і малих міжусобних війн князів. Спустошливого, загрозливого характеру князівські міжусобиці набули в останній чверті XI ст. Як відомо, з'їзд князів у Любечі (1097 р.) мав на меті покласти край міжусобним війнам, однак його рішення було одразу порушено. Найзапекліша боротьба розгорнулася навколо володіння Києвом, в яку були втягнуті князі волинські, переяславські, чернігівські, смоленські, суздальські. Трагедією князівських чвар часто була ще й та обставина, що князі закликали собі на допомогу половців, які без того спустошували руські землі. Наприклад, за 50 років (від 1061 р.) половцями було здійснено близько 50 великих нападів. Найбільше постраждали землі Південно-Західної Русі (України).

Нарешті, до спільних особливостей, що мали вплив, передовсім, на суспільно-політичний лад руських князівств від середини XIII ст., слід віднести монголо-татарське завоювання.